

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

ԻՌԻՍԹԱՆԻ ԲԵՄԱԿ

ՊԵՅԻՄ

ՀԱՅԿԱՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

1919-1921 ԹԹ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՌՈՒՔԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

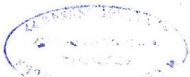
A104429

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼ,
ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ
(1919-1921 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆ

2019

МИНИСТЕРСТВО ДИАСПОРЫ РА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ НАН РА

РУБЕН САФРАСЯН

МУСТАФА КЕМАЛЬ.
БОРЬБА ПРОТИВ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
(1919-1921 ГГ.)

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО "ТИР"
2019

MINISTRY OF DIASPORA OF RA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES OF NAN RA

RUBEN SAFRASTYAN

MUSTAFA KEMAL:
THE STRUGGLE AGAINST REPUBLIC OF ARMENIA
(1919-1921)

YEREVAN
TIR PUBLISHING HOUSE
2019

ՀՏԴ94(479.25)

ԳՄԴ63.3(5Հ)

Ս 305

Տպագրվել է ՀՀ Սփյուռքի նախարարության դրամաշնորհով
Հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Պատասխանատու խմբագիր՝ պրոֆեսոր **Ռուբեն Մելքոնյան**

Սաֆրաստյան Ռ. Ա.

Ս 305 Մուսթաֆա Քեմալ Պայքար Հայաստանի Հանրապետության
դեմ (1919-1921 թթ.)/ Ռ. Ա. Սաֆրաստյան; ՀՀ ԳԱԱ Արևելագի-
տության ինստիտուտ.- Եր.: «Տիր» հրատ., 2019.- 140 էջ + 4 էջ
ներդիր:

Մենագրությունը նվիրված է Թուրքիայի Հանրապետության հիմ-
նադիր Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի գործունեությանը 1919-1921 թվա-
կաններին, որի նպատակն էր մահացու հարված հասցնել Հայաստանի
Հանրապետությանը: Հեղինակն անդրադառնում է նաև Աթաթյուրքի
գաղափարական հայացքների և քաղաքական գործունեության այն կող-
մերին, որոնք հնարավորություն են տալիս առավել հիմնավոր պատկե-
րացում կազմել նրա քաղաքականության իրական շարժառիթների մա-
սին: Գիրքը գրված է թուրքական սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ
քննության հիման վրա: Նախատեսված է թուրքագետների, արևելա-
գետների, պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ94(479.25)

ԳՄԴ63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-865-56-0

© Սաֆրաստյան Ռ. Ա., 2019

© ՀՀ Սփյուռքի նախարարություն, 2019

© ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 2019

© «Տիր» հրատարակչություն, 2019

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ.....	6
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	12
ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԸ Կ.ՊՈԼՍՈՒՄ	12
1. ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ	12
2. ԻՇԽԱՆԱՏԵՆՉ ՈՒ ԴԱՎԱԴԻՐ ՓԱՇԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՈՒՄ.....	21
3. ՄԵԿՆՈՒՄ ԱՐԵՎԵԼՔ	35
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ.....	40
«ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԵՏՔ Է ՄԵՋՏԵՂԻՑ ՎԵՐԱՅՎԻ...» 40	
1. ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԸԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ	40
2. ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ.....	57
3. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԻՐԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ.....	74
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ	85
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	107
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	110
SUMMARY	129
РЕЗЮМЕ	134

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սույն գրքի մտահղացման ակունքները գտնվում են իմ ուսանողական տարիներում, անցյալ դարի 70-ական թթ. կեսերին, երբ ես սովորում էի ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի Թուրքագիտության բաժնում: Թուրքիայի պատմության մեր սիրելի դասախոսը՝ երջանկահիշատակ պրոֆեսոր Երվանդ Սարգսյանը, որը միաժամանակ գլխավորում էր նաև Գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժինը, լինելով Թուրքիայի նոր և նորագույն շրջանի պատմության խորը գիտակ, քննադատաբար ներկայացնում էր Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի գլխավորած ազգայնամոլական շարժման պայքարը Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության համար, որի հիմնական թիրախն էր Հայաստանի Հանրապետությունը, մեծ ուշադրություն էր հատկացնում Հայաստանի դեմ քեմալականների ագրեսիային:

Սակայն, երբ մենք անդրադառնում էինք այն ժամանակ գոյություն ունեցող դասագրքային բնույթի նյութերին, ապա տեսնում էինք, որ այստեղ Մուսթաֆա Քեմալը հանդես է գալիս որպես առաջադեմ պետական գործիչ, որը հիմնադրեց ու ղեկավարեց թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարն արևմտյան իմպերիալիստների և նրանց կամակատար Հայաստանի դեմ: Պատերազմը վերջինիս դեմ ներկայացվում էր նաև որպես արդարացի, որը նպատակ ուներ ազատագրելու հայ աշխատավորներին ծանր սոցիալական լծից:

Ակնհայտորեն առաջանում էր երկփեղկվածություն այն գիտելիքների, որոնք մենք ստանում էինք՝ ունկնդրելով դասախոսությունները, և այն դասագրքերի միջև, որոնք հրատարակված էին Մոսկվայում և ըստ էության պարտադրված էին մեզ՝ հայաստանցի թուրքագետ ուսանողներին: Փաստորեն, մենք այն ժամանակներում ապրում էինք երկու զուգահեռ «թուրքագիտական իրականությունների» պայմաններում՝ հայկական և խորհրդային:

Մոսկվայից պարտադրվող Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիր Աթաթյուրքի գործունեության աղավաղված և իրականությանը չհամապատասխանող մեկնաբանությունը բխում էր քաղաքական դրդապատճառներից: Խորհրդային Միությունը, շահագրգռված լինելով հարևան Թուրքիային տեսնել մի այնպիսի երկիր, որը գտնվում է իր ազդեցության ոլորտում, այլ ոչ թե դաշնակցում է ԱՄՆ-ին և անդամակցում ՆԱՏՕ-ին, ամեն կերպ փորձում էր սիրաշահել նրա պաշտոնական շրջանակներին: Այդ քաղաքականության մաս էր կազմում նաև թուրքական պաշտոնական պատմագրության կողմից ստեղծված Աթաթյուրքի կուռքին և մի շարք առասպելներին կուրորեն հետևելը:

Արդեն այն ժամանակ պարզ էր, որ անհրաժեշտ է իրականացնել անաչառ, սկզբնաղբյուրների վրա հիմնված հետազոտություն՝ նվիրված Մուսթաֆա Քեմալի գործունեությանը և հայացքներին, որոնց թիրախը հայ ժողովուրդն էր:

Այդ գաղափարը փորձում ենք իրականություն դարձնել սույն գրքով՝ հիմնվելով Մուսթաֆա Քեմալի հեղինակած կամ իր ստորագրությունը կրող փաստաթղթերի, այդ թվում նաև

գաղտնի և հույժ գաղտնի¹, ինչպես նաև ներգրավելով նրա ելույթները Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նիստերում, այդ թվում նաև գաղտնի², և նրա հրապարակային ելույթներն ու հարցազրույցները³: Օգտագործել ենք նաև Մուսթաֆա Քեմալի հուշագրությունները, նոթատետրերի գրառումները և այլն⁴:

¹ [Atatürk], Atatürk'un Tamim, Telgraf ye Beyannameleri. IV. Ankara: TTK Basımevi, 1991; [Atatürk] Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: I. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995; [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995.

² TBMM Gizli Celse Zabıtları. Cilt: 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1337 (1921). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985; TBMM Gizli Celse Zabıtları. Cilt: 2, 17 Mart 1337 (1921) – 25 Şubat 1338 (1921). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985; T.B.M.M. Zabıtlarından Doğu ve Güney Doğu Meselesi. Hazırlayan: Nurettin Gülmez. İstanbul: Hamle, 1992; [Atatürk], Atatürk'ün T.B.M.M. Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları. Yayına Hazırlayan: Kâzım Öztürk. Ankara, 1990; Atatürk Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Oturumlarında Sorunlar ve Görüşler (23 Nisan – 29 Ekim 1923). Yayına Hazırlayan: Raşit Metel. İstanbul: Bilge Yayınları, 1990; [Atatürk], Atatürk'ün Resmî Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri. Sadi Borak. 3. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998; TBMM tutanaklarında Kars, Ardahan ve Artvin'in kurtuluşu, Gümrü ve Kars antlaşmaları. Editör: Cengiz Çetintaş, 1. Baskı, 2017.

³ [Atatürk], Atatürk'un Söylev ve Demeçleri. I: Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve C. H. P Kurultaylarında (1919 – 1938). (Açıklamalı Dizin İle). 5. Baskı. [Ankara], 2006; [Atatürk], Atatürk'un Söylev ve Demeçleri. II (1906 – 1938). (Açıklamalı Dizin İle). 5. Baskı. [Ankara], Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1997; [Atatürk], Atatürk'un Söylev ve Demeçleri. III: 1918-1937 (Açıklamalı Dizin İle). 5 Baskı. [Ankara], 2006.

⁴ [Atatürk], Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize: Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları (1903 -1938). Cilt I (1903 - 22/4/1920). Türkçeleştiren: M. Sunullah Arisoy. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1987; [Atatürk], Atatürk'ün Anıları. Yayına Hazırlayan: İsmet Görgülü, 2 Basım, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1998.

Մեր կողմից օգտագործված այդ բնույթի սկզբնաղբյուրների թիվն անցնում է քսանից:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում թորքական բանակի Գլխավոր շտաբի կողմից հրատարակվող «Ռազմական պատմության փաստաթղթեր» խորագիրը կրող պարբերականի հատորները: Այդ սահմանափակ տպաքանակով հրատարակված պարբերականից մենք օգտագործել ենք 1950-ական թթ. լույս տեսած մի շարք հատորներ⁵: Կարևոր էր նաև թուրքական բանակի Գլխավոր շտաբի կողմից հրատարակված բազմահատորյակի այն հատորը, որը հատուկ նվիրված է Հայաստանի դեմ պատերազմին⁶:

Օգտագործել ենք նաև մի շարք հուշագրություններ, որտեղ ուշագրավ նյութ է պարունակվում Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի, նրա կենսագրության առանձին դրվագների մասին: Այդ բնույթի նյութերն ունեն առանձնահատուկ կարևորություն, քանի որ նրա կյանքի ու գործունեության շատ դրվագներն արտացոլող գրավոր փաստաթղթեր բացակայում են⁷: Հաջողվեց ձեռք բերել նաև Ջինադադարի և քեմալական

⁵ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. 1953, Yıl: 2, Sayı: 4, Ankara: E.U. Basımevi; Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. 1953 Eylül, Yıl: 2, Sayı: 5. Ankara: E.U. Basımevi; Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. 1956 Haziran, Yıl: 5, Sayı: 16. Ankara: E.U. Basımevi; Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. 1956 Eylül, Yıl: 5, Sayı: 17. Ankara: E.U. Basımevi.

⁶ Türk İstiklâl Harbi: III Ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921). Ankara: Gnkur. Basımevi, 1965.

⁷ Şku, օրինակ, Cebesoy Ali Fuad, Milli Mücadele Hatıraları. İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953; Cebesoy Ali Fuad, Moskova Hatıraları. İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1955; İnönü İsmet, Hatıralar: 1. Kitap. Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek. Ankara, 1985; Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959-

շարժման տարիներին Կ.Պոլսում տեղակայված բրիտանացի հետախույզ Ջոն Բենեթի հուշերը, որտեղ կան մի շարք ուշագրավ անդրադարձներ՝ կապված Աթաթյուրքի հետ⁸:

Հետազոտական գրականությունը՝ նվիրված Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքին, չափազանց հարուստ է և հաշվվում է տասնյակ հազարավոր անուններ, որոնց հեղինակներն ինչպես թուրք մասնագետներն են, այնպես էլ արտասահմանցիները: Նրանց մի մասը ներկայացնում է թուրքական պաշտոնական պատմագրությունը կամ էլ գրված է նրա ազդեցության ներքո: Վերջին տարիներին սկսեցին հրատարակվել այնպիսի աշխատանքներ, որոնց հեղինակները փորձում են ազատվել Աթաթյուրքի մասին ստեղծված առասպելներից ու կարծրատիպերից և հանդես են գալիս ավելի անաչառ դիրքերից: Ավելորդ է նշել, որ սույն գրքի հեղինակը նախապատվությունը տվել է այդպիսի աշխատություններին⁹:

1960; Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki erkânı. İstanbul: Menteş, 1967; Karabekir Kâzım, İstiklal Harbimizin esasları. İstanbul: Timaş, 1992; Özalp Kâzım, Milli Mücadele, 1919 - 1922. I. Ankara: TTK Basımevi, 1971.

⁸ [Benneth] Witness: The Autobiography of John G. Benneth, Tucson: Omen Press, 1974.

⁹ Ştu, orhıusul, Akal Emel, Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm Milli Mücadelenin Başlangıcında. 2. Basım (genişletilmiş ve gözden geçirilmiş). İstanbul, 2006; Şimşek Erdal, Bahar İlhan, Türkiye’de İstihbaratçılık ve MİT. İstanbul: Kum Saati, 2004; Criss Nur Bilge. İstanbul under Allied Occupation 1918-1923. Leiden: Brill, 1999; Mango Andrew, Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey. New York: The Overlook Press, 2002; Zürcher Erik Jan, The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926. Leiden: E. J. Brill, 1984 և այլն:

Հեղինակը հույս ունի, որ սույն գիրքը կնպաստի Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիր Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի հայացքների ու գործունեության այն հատվածների պարզաբանումներին, որոնք առնչվում են մեր ժողովրդի պատմության շրջադարձային փուլերից մեկին և կնպաստի ընդհանրապես նրա կերպարի ավելի խորը և բազմակողմանի ըմբռնմանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼԸ Կ.ՊՈԼՍՈՒՄ

1. ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին *միրլիվա* (գեներալ-մայոր) Մուսթաֆա Քեմալ փաշան նշանակվեց օսմանյան բանակի *Յըլդըրըմ* (Կայծակ) բանակային խմբի հրամանատար: Այդ բանակային խմբի պատասխանատվության շրջանն ընդգրկում էր Պաղեստինը, Սիրիան և Իրաքը: Մուսթաֆա Քեմալը նախքան նոր նշանակումը զբաղեցնում էր նույն բանակային խմբի կազմի մեջ մտնող 7-րդ բանակի հրամանատարի պաշտոնը: Այդ պաշտոնն ամենաբարձրն էր արհեստավարժ սպայի նրա կենսագրությունում:

Քեմալը փոխարինեց գերմանացի հայտնի զորավար ու ռազմական գործիչ, գեներալ-ֆելդմարշալ Լիման ֆոն Զանդերսին: Արդեն հաջորդ օրը նա ժամանեց Ադանա, որտեղ տեղակայված էր *Յըլդըրըմ* բանակային խմբի հրամանատարության կենտրոնակայանը, և անցավ իր պարտականությունների կատարմանը:

Նոր նշանակումով Քեմալը «պարտական» էր այդ նույն օրը՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստի մատուցյցներում խարիսխ գցած անգլիական «Ազամեմնոն» ռազմանավի վրա Օսմանյան կայսրության և Անտանտի երկրների միջև կնքված զինադադարին, քանի որ այն նախատեսում էր, որ օսմանյան բանակում ծառայող գերմանացի սպաներն ու գեներալները պետք է փոխարինվեին

թուրքերով: Միաժամանակ, զինադադարը նշանակում էր, որ Քեմալի ձգտումը՝ հասնել բարձրագույն զինվորական պաշտոնների ու կոչումների, դառնում է անիմաստ, և նա պետք է որոներ նոր ոլորտներ իր փառամոլությունը բավարարելու համար: Դժվար թե նա նույնիսկ ամենահեռուն գնացող իր երազանքներում կարող էր երևակայել, թե զինադադարով նրա առջև բացվում է մի նոր ճանապարհ, որը կապահովի նրա տեղը պատմության մեջ՝ որպես Օսմանյան կայսրության փլատակների վրա առաջացած Թուրքիայի հանրապետության հիմնադիր և թուրք ազգի հայր՝ Աթաթյուրք¹⁰:

Նախքան Քեմալի կյանքի այդ նոր ուղին և նրա իշխանատենչ անհատականության այլևայլ դրսևորումները բնութագրելը, անհրաժեշտ է թեկուզ համառոտակի անդրադառնալ զինադադարի հիմնական դրույթներին, քանի որ դրանք որոշիչ նշանակություն ունեցան իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա: Բրիտանական ռազմանավի վրա ստորագրված փաստաթուղթն ազդարարեց Օսմանյան կայսրության պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում և Թուրքիայի պատմության մեջ մտավ որպես Մուդրոսի զինադադար (*Mondros Mütarekesi*)¹¹:

¹⁰ Նա ստացել է այդ ազգանունը 1934 թ. խորհրդարանի՝ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (հետագայում՝ ԹԱՄԺ) կողմից ընդունված հատուկ օրենքով:

¹¹ Զինադադարի անգլերեն տեքստը տես. *Sir Frederick Maurice, The Armistices of 1918. London, New York, Toronto, 1943, pp. 85-87*: Թուրքերեն քննական տեքստը տես. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku Ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*. Ankara, 1953, s. 519-524.

Զինադադարի տեքստը բաղկացած էր 25 կետից, որոնք նախատեսում էին Բոսֆորի և Դարդանեյի նեղուցների, ինչպես նաև Տավրոսի թունելների համակարգի և մի շարք կարևոր նավահանգիստների անցում Անտանտի դաշնակից երկրների անմիջական հսկողության տակ: Անհրաժեշտության դեպքում, եթե վտանգ էր սպառնում դաշնակիցներին, նրանք իրավունք էին ստանում գրավելու կայսրության տարածքում գտնվող բոլոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող շրջանները:

Զինադադարի պայմանները թուրքերին թելադրվել էին բրիտանացիների կողմից: Վերջիններս էլ, նպատակ ունենալով հերթական անգամ օգտագործել թուրքական զորքը ռուսների դեմ, որոշեցին չպահանջել օսմանյան բանակի ամբողջական զորացրում: Զինադադարը նախատեսում էր, որ կպահպանվեն այն ստորաբաժանումները, որոնք անհրաժեշտ են «սահմանների և ներքին կարգուկանոնի» պահպանման համար: Այս կետն ունեցավ ճակատագրական նշանակություն, քանի որ հետագայում հնարավորություն տվեց թուրք ազգայնականներին օգտագործել այդ ստորաբաժանումները զինված պայքար ծավալելու համար:

Մուղրոսի զինադադարի մի քանի կետեր (4, 11, 15, 16, 24) ուղղակիորեն առնչվում էին Հայաստանի շահերին: Այսպես, օրինակ, նախատեսվում էր, որ թուրքերի կողմից գերեվարված և բռնագաղթեցված բոլոր հայերը պետք է տեղափոխվեին մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս և հանձնվեին դաշնակիցներին: Թուրքական զորքերը դուրս էին բերվում Անդրկովկասի որոշ շրջաններից և Հայոց Կիլիկիայից: Հայկական վի-

լայերթներից որևէ մեկում անկարգությունների դեպքում դաշնակիցներն իրավունք էին ստանում անհապաղ գրավելու այն:

Վերը նշված կետերը նպաստավոր էին հայ ժողովրդի համար: Սակայն այն հանգամանքը, որ զինաթափ չարվեցին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասի մի շարք շրջաններում տեղակայված օսմանյան կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումները, նշանակում էր, որ Հայոց անկախ պետականությունը լրջորեն վտանգված էր և ցեղասպանությունից փրկված հայության մնացորդները կանգնած էին նոր կոտորածների վտանգի առջև: Հիշեցնենք, որ դրանք այն ստորաբաժանումներն էին, որոնք մասնակցել էին հայ ժողովրդի բնաջնջմանը 1915-1916 թթ. Արևմտյան Հայաստանում և 1918 թ.՝ Արևելյան Հայաստանում ու Անդրկովկասի այլ հայաշատ վայրերում:

Մուդրոսի զինադադարը փաստեց, որ Անտանտի անդամ պետությունները, առաջին հերթին՝ Մեծ Բրիտանիան, հերթական անգամ զոհաբերեցին հայ ժողովրդի կենսական շահերը հանուն իրենց աշխարհաքաղաքական հաշվարկների:

Զինադադարն ուժի մեջ մտավ հոկտեմբերի 31-ին, ինչից հետո իրադարձությունները Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում սկսեցին արագ զարգանալ: Արդեն հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 1-ին, երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ դադարում է գոյություն ունենալ: Նույն օրվա գիշերը Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և երիտթուրքերի 4 այլ պարագլուխներ գերմանական ռազմանավով գաղտնաբար լքեցին երկիրը: Նոյեմբերի 6-ին զինաթափվեցին օսմանյան

բանակի նեղուցները պաշտպանող ստորաբաժանումները՝ դաշնակիցների նավերի համար ճանապարհի բացելով դեպի մայրաքաղաք: Արդեն հաջորդ օրը նրանք մտան Բոսֆոր և խարիսխ նետեցին մայրաքաղաքում: Մեկ շաբաթ անց՝ 1918 թ. նոյեմբերի 13-ին, Անտանտի երկրների նավերից ավի իջեցվեց 3500 զինվոր, որոնք հսկողություն հաստատեցին մայրաքաղաքի կարևոր կետերի վրա:

Այսպես սկիզբ առավ Օսմանյան կայսրության պատմության վերջին շրջանը: Թուրքական պաշտոնական պատմագրության մեջ իրադարձությունները, որոնք տեղի էին ունենում Անտանտի երկրների կողմից գրավված մայրաքաղաքում և որոնց մասնակցում էին սուլթանը և նրա կողմից ստեղծված կառավարությունները, ընդունված է անվանել «զինադադարի շրջան» (Mütareke Devri):

Թուրքական աղբյուրները վկայում են, որ Մուսթաֆա Բեմալը սկզբում Մուդրոսի զինադադարի որոշ կետեր ընդունելի էր համարում, քանի որ այն համապատասխանում էր ստեղծված իրադրությանը, երբ նույնիսկ «Բուլղարիան էր ավելի ուժեղ» Օսմանյան կայսրությունից¹²: Սակայն հետագայում նա որդեգրեց խիստ բացասական վերաբերմունք Մուդրոսի զինադադարի նկատմամբ և առիթը բաց չէր թողնում քննադատելու ինչպես նրա առանձին կետերը, այնպես էլ համաձայնագիրն ընդհանրապես: Նա այդ անում էր և՛ պաշտոնական գրագրության միջոցով, և՛ մամուլին տված հարցազրույցնե-

¹² Sonyel, R. Salâhi, Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı. Ankara, 2010, s. 6.

րում¹³: Որոշ հետազոտողներ պնդում են, որ զինադադարի մասին տեղեկանալուց արդեն մի քանի օր հետո Քեմալը սկսել է հորդորել Ադանայի թուրք ազգաբնակչության ներկայացուցիչներին պատրաստվել զինված պայքարին հաղթող երկրների դեմ¹⁴:

Ուշագրավ է, որ այդ տեղեկության աղբյուրը հենց ինքն է՝ Մուսթաֆա Քեմալը: Նա այդ մասին հայտնել է 1923 թ.¹⁵: Ակնհայտ է, որ այդպիսով նա նպաստում էր հասարակական ընկալումներում իր իսկ առասպելականացված կերպարի ձևավորմանը և ձգտում էր դրանով էլ ավելի ամրապնդել իր դիրքը որպես թուրք ազգի միակ առաջնորդ:

Հետևելով Մուրթոսի զինադադարի և Անտանտի հաղթանակած դաշնակից երկրների պահանջներին՝ օսմանյան բանակի հրամանատարությունը լուծարեց *Յըլդըրըմ* բանակային խումբը: Դրանից անմիջապես հետո՝ նոյեմբերի 7-ին, հետևեց սուլթան Վահդեդդինի *իրադեն* (հրամանը)¹⁶, որով նա հրամայում էր Մուսթաֆա Քեմալին վերադառնալ մայրաքաղաք և անցնել ռազմական նախարարության տրամադրության տակ¹⁷:

¹³ Տես այդ մասին. Kemal Cemal, Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'ne Tepkisi, - Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 46, Güz 2010, s. 367-400.

¹⁴ Mango Andrew, Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey. New York, 2002, p. 193.

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Այն ստորագրել էր նաև *սադրազամ* (վարչապետ) ու ռազմական նախարար Ահմեթ Իզզեթ փաշան:

¹⁷ Տես *իրադեի* տեքստում. Sadriazam ve Harbiye Nâzırı Ahmed İzzet, Mehmed Vahideddin, İrâde-i Seniyye, Fi 2 Safer Sene 1337 - Fi 7 Teşrin-i Sâni

Այդ հրամանը համապատասխանում էր Մուսթաֆա Քեմալի ցանկություններին, քանի որ այդպիսով նա օրինական հնարավորություն էր ստանում հայտնվելու մայրաքաղաքում և սկսելու անմիջական անդրկուլիսյան պայքար բարձր պաշտոնների համար: Դրանից մոտավորապես մեկ ամիս առաջ նա արդեն փորձել էր ստանալ ռազմական նախարարի պաշտոնը, սակայն հնարավորություն չունենալով մեկնելու մայրաքաղաք և տեղում մտնելու պայքարի մեջ հանուն պաշտոնի՝ մատնվել էր անհաջողության:

Նա ձգտում էր հնարավորինս արագ օգտվել ստեղծված իրադրությունից, քանի որ հասկանում էր, որ երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխների փախուստից հետո կառավարման բարձրագույն հատվածում տիրում է խիստ անորոշ իրավիճակ, քանի որ երիտթուրքերը ողջ իշխանությունը կենտրոնացրել էին իրենց ղեկավար մարմնի՝ Կենտրոնական կոմիտեի անդամների մի մասից կազմված մի փոքր խմբի ձեռքում, Թալեաթի և էնվերի գլխավորությամբ: Այժմ, երբ նրանք լքել էին երկիրը, իրական իշխանության ամենավերևի օղակը մնացել էր դատարկ, քանի որ երիտթուրքերին հաջորդած կառավարությունը լիովին չէր տիրապետում իշխանական լծակներին:

sene 1334: Harbiye Nezâreti, Muamelât-ı Zâtiye Müdüriyeti 700, DÜİT, 163/20_1-3, - [Atatürk], Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk. Yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Yusuf İhsan Genç, Dr. Mustafa Küçük ve Ötekiler, Baskıya Hazırlayanlar: Murat Şener, Salih Dutoğlu. Ankara, 2007, s. 304-305.

Մուսթաֆա Քեմալը, լինելով օսմանյան անդրկուլիսյան քաղաքական գործընթացների և ինտրիգների ոլորտում նշանակալի փորձառություն ձեռք բերած անձնավորություն, քաջ գիտակցում էր, որ ստեղծված իրավիճակում իր համար հնարավորություններ էին բացվում ճանապարհի հարթելու դեպի կայսրության իշխանական բուրգի բարձրագույն օղակները:

Ակզբում հնարավորություն չունենալով մտնել անմիջական պայքարի մեջ իշխանության համար, քանի որ իրավունք չունեի լքելու *Յըլդըրըմ* բանակային խմբի կազմի մեջ մտնող 7-րդ բանակի հրամանատարի պաշտոնը, նա, ինչպես արդեն նշել ենք վերևում, որոշեց գործել՝ չսպասելով, թե երբ հնարավորություն կստեղծվի մեկնել մայրաքաղաք:

Արդեն 1918 թ. հոկտեմբերի 14-ին, այսինքն՝ Թալեաթի դեկավարած երիտթուրքերի կառավարության հրաժարականից մեկ շաբաթ էլ չանցած, նա սուլթանի գլխավոր համհարզին հույժ գաղտնի հեռագիր հղեց, որն անձամբ նրան հանձնեց մայրաքաղաքում գտնվող Քեմալի վստահելի ընկերներից բժիշկ Ռասիմ Ֆերիթը¹⁸:

Գաղտնիության այդպիսի բարձ մակարդակը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Քեմալն այդ հեռագրով սկսում է, ըստ էության, պայքար հանուն իշխանության՝ շարունակելով գտնվել զինվորական ծառայության մեջ:

¹⁸ Ska այդ մասին. Şahin Mustafa, Cumhuriyet'in Temelinin Atılması Yolunda Atatürk'ün Mondros Mütarekesi Sonrası Şişli Günleri, - Sosyal Bilimler Dergisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sayı 55, Aralık 2015, s. 216.

Հեռագրով նա պահանջում էր հայտնել սուլթանին, որ ակնկալում է, թե կազմվող նոր կառավարությունում իրեն կհանձնվի նախարարի պաշտոն¹⁹:

Այլ պայմաններում և գուցե նաև այլ անձի նկատմամբ կկիրառվեին կարգապահական խստագույն միջոցներ: Սակայն Մուսթաֆա Քեմալի նկատմամբ այդպիսի միջոցներ չկիրառվեցին:

Սակայն նրա հավակնությունները դրանով չէին սահմանափակվում, քանի որ նա թելադրում էր սուլթանին նոր ստեղծվող կառավարության հիմնական անդամների պաշտոններում նշանակել իր մի շարք ընկերներին: Նույնիսկ *սադրազամի* (վարչապետի) թեկնածությունն էր նշվում նրա կողմից²⁰: Այսինքն՝ Քեմալը ծրագրել էր Օսմանյան կայսրությունում իշխանության զավթում իր և իր դավադիր ընկերների կողմից:

Սակայն դավադիր փաշան գերազնահատել էր հեղինակությունը: Սուլթանը չարձագանքեց նրա պահանջին, և նա պաշտոն չստացավ նոր կառավարությունում, ի տարբերություն իր որոշ ընկերների, որոնք նշանակվեցին կառավարության կազմում տարբեր նախարարների պաշտոններում: Վեր-

¹⁹ Ştu hեռագրի տեքստում. Yeni Bir Kabinenin Kurulması Gereği, Başyaver Naci Bey'e, 14.10.1918, Çok Gizlidir. - [Atatürk], Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize: Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları (1903 -1938). Cilt I (1903 - 22/4/1920). İstanbul, 1987, s.245.

²⁰ Yeni Bir Kabinenin Kurulması Gereği, Başyaver Naci Bey'e, 14.10.1918, Çok Gizlidir. - [Atatürk], Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize: Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları (1903 -1938). Cilt I (1903 - 22/4/1920). İstanbul, 1987, s. 245.

ջիններիս թվում էր նաև Ռաուֆ բեյը²¹։ Քեմալի մոտիկ ընկերներից մեկը։ Երբ Քեմալը եկավ մայրաքաղաք ու շարունակեց իր դավադիր գործունեությունը, Ռաուֆը դարձավ նրա հավատարիմ զինակիցներից մեկը։

Իշխանությունը զավթելու անհաջող փորձից հետո Քեմալը չհուսահատվեց և չիրաժարվեց իր այդ մտադրությունից։ Նա ուղղակի փոխեց մարտավարությունը, քանի որ իր համար պարզ դարձավ, որ նույնիսկ այն քառսային իրավիճակի պայմաններում, որը, նրա կարծիքով, տիրում էր մայրաքաղաքում, հնարավոր չէ պայքարել իշխանության համար հարյուրավոր կիլոմետրերի հեռավորությունից։ Անհրաժեշտ է անձամբ լինել իրադարձությունների կիզակետում։

Վերը նշված հանգամանքն էր պատճառը, որ Մուսթաֆա Քեմալը շատ արագ ենթարկվեց սուլթանի հրամանին և անհապաղ մեկնեց մայրաքաղաք՝ իշխանության կենտրոնում շարունակելու պայքարը հանուն իշխանության։

1. ԻՇԽԱՆԱՏԵՆՉ ՈՒ ԴԱՎԱԴԻՐ ՓԱՇԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՈՒՄ

Սույն ենթագլուխն ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ այստեղ արձարծվող հարցերի պարզաբանումը հնարավոր

²¹ Հետագայում՝ զբաղեցրել է Բարձր պաշտոններ քեմալական շարժման և Թուրքիայի Հանրապետության շրջաններում։ Ընդունել է Օրբայ ազգա-
նունը։

րության է տալիս ավելի խորը վերլուծել ու մեկնաբանել ինչպես Մուսթաֆա Քեմալի քաղաքական կերպարն ընդհանրապես, այնպես էլ նրա գործունեությունը՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

1918 թ. նոյեմբերի 13-ին Մուսթաֆա Քեմալն արդեն մայրաքաղաքում էր: Այդ նույն օրն Անտանտի զինված ստորաբաժանումները հսկողության տակ վերցրեցին Կ.Պոլսի ռազմավարական նշանակության կետերը: Բնակչությունը դրական մոտեցում ցուցաբերեց նրանց նկատմամբ: Թերևս, դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նրա մեծ մասը կազմում էին քրիստոնյաները, իսկ մահմեդականների մեջ մեծ թիվ էին կազմում ոչ թուրքերը²²:

Կոստանդնուպոլսի այդ շրջանի առանձնահատկությունն այն էր, որ այստեղ էր կուտակված շուրջ տասը տարի կայսրությունը կառավարած երիտթուրքական կուսակցության ընտրանու հիմնական հատվածը: Նրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատու հանցագործները, որոնք զգում էին իրենց գլխին կախված վտանգը՝ ձերբակալվելու և պատասխան տալու կատարած ոճրագործությունների համար: Ընդհանուր առմամբ, մայրաքաղաքում մնացած երիտթուրքերը հիմնականում ջախջախված, հուսահատ, բարոյազուրկ մարդկանց մի քառասյին

²² Criss Nur Bilge. *Istanbul under Allied Occupation 1918-1923*. Leiden: Brill, 1999, p. 7.

խումբ էին ներկայացնում²³: Սակայն այդ հանցավոր կուսակցության հանցավոր գաղտնի կազմակերպությունը՝ *Թեշքիլ-յաթ-ը Մահսուսա*-ն (Հատուկ կազմակերպություն), շարունակում էր իր գործունեությունը: Ավելին, երիտթուրքերի պարագլուխները երկրից գաղտնի փախուստի դիմելուց առաջ հասցրել էին ստեղծել մեկ այլ գաղտնի կազմակերպություն՝ *Քարաքուլ-ը*, նպատակ ունենալով նրա միջոցով նախապատրասել իրենց վերադարձը երկիր և իշխանության:

Ժամանելով մայրաքաղաք՝ Մուսթաֆա Քեմալը սկզբում բնակություն հաստատեց այն ժամանակվա ամենահայտնի հյուրանոցում՝ «Փերա Փալատում» և մի քանի օր հետո տեղափոխվեց իր ընկերներից մեկի տուն: Սակայն մտավախություն ունենալով, որ կարող է ձերբակալվել դաշնակիցների կողմից, որոշեց փոխել բնակության վայրը: Նա վարձեց երեքհարկանի տուն Շիշլի թաղամասում և 1918 թ. դեկտեմբերի 2-ին տեղափոխվեց այնտեղ: Այդ տան տիրուհին հայուհի էր, Անիկ Քասաբյան անունով²⁴: Այստեղ նա ապրեց շուրջ հինգ ամիս, մինչև մեկնելը Արևելք:

Մուսթաֆա Քեմալը Կ.Պոլսում անմիջապես նետվեց քաղաքական ինտրիգների հորձանուտը՝ նպատակ ունենալով իրականացնել իշխանության բարձրագույն օղակներում տեղ զբաղեցնելու մասին իր վաղեմի երազանքը: Նրա հաշվարկը

²³ Akal Emel, Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm Milli Mücadelenin Başlangıcında. 2. Basım (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş). İstanbul, 2006, s. 141.

²⁴ Şahin Mustafa, Cumhuriyet'in Temelinin Atılması Yolunda Atatürk'ün Mondros Mütarekesi Sonrası Şişli Günleri, - Sosyal Bilimler Dergisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sayı 55, Aralık 2015, s. 219.

միանգամայն պարզ էր. օգտվել այն հանգամանքից, որ երիտ-թուրքերի պարագլուխները դիմել են փախուստի և երկրի իշխանական շրջանակներում առաջացել է քառսային իրավիճակ, փորձել զավթել իշխանությունը: Այդ նպատակին հասնելու համար նրան անհրաժեշտ էր ձեռք բերել աջակիցներ, որոնք կարող էին նպաստել նրա թռիչքին դեպի իշխանության բարձունքները:

Ուշագրավ ու խորհրդանշական էին նրա առաջին երեք հանդիպումները, որոնք տեղի ունեցան մայրաքաղաք ժամանելուց մեկ օր էլ չանցած՝ նոյեմբերի 14-ին: Եթե դրանցից երկուսը, հանդիպումը և երկար զրույցը վաղեմի ընկեր՝ արդեն իսկ մեր կողմից հիշատակված Ռաուֆ բեյի հետ և դրանից հետո նրանց համատեղ այցը նախկին *սադրազամ* Ահմեթ Իզգեթ փաշային, լայնորեն լուսաբանվել են թուրքական պատմագրության կողմից, ապա երրորդի վերաբերյալ լավատեղյակ թուրք հեղինակները, որոնք ուսումնասիրել են Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի կյանքն ու գործունեությունն ամենայն մանրամասնությամբ, գերադասում են սահմանափակվել փաստի զուտ շարադրանքով:

Պատճառն այն է, որ Մուսթաֆա Քեմալի այդ հանդիպումը, որը տեղի էր ունեցել իր նախաձեռնությամբ ու խնդրանքով, ոչ միայն չի համապատասխանում նրա «պաշտոնական» առասպելականացված կերպարին, այլ նաև ներկայացնում է նրան խիստ անբարենպաստ լույսի ներքո, քանի որ, փաստորեն, Քեմալն առաջարկեց բրիտանացիներին իր ծառայությունները: Խոսքն անգլիացի լրագրող, «Դեյլի Մեյլ» թերթի Կ.Պոլսի թղթակից Վորդ Փրայսի հետ հանդիպման մասին է:

Լավ իմանալով, որ նա կապված է բրիտանական հետախուզության հետ, Քեմալը ներկայացրեց նրան հետևյալ ծրագիրը. բրիտանացիները ստանձնում են «Անատոլիայի», այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող արևելյան շրջանների, այդ թվում նաև Արևմտյան Հայաստանի մանդատը և նշանակում են իրեն այդ շրջանների կառավարիչ՝ հաշվի առնելով նրա հարուստ փորձառությունը: Մուսթաֆա Քեմալի սույն առաջարկի մասին տեղեկության աղբյուրն ինքը՝ Վորդ Փրայսն է, որը դրա մասին գրել է իր հուշերում, որոնք լույս տեսան 1957 թ.: Գիտական շրջանառության մեջ այդ տեղեկությունը դրել է բրիտանացի պատմաբան, Աթաթյուրքի հիմնարար կենսագրության հեղինակ Լորդ Քինրոսը:²⁵

Լրագրողը հայտնել է այդ առաջարկի մասին բրիտանական ռազմական հետախուզության ներկայացուցչին, վերջինս, սակայն, անուշադրության է մատնել այն՝ համարելով ոչ կարևոր²⁶: Հասկանալի է, որ Քեմալը ոչ մի տեղ չի անդրադառնում իր կենսագրության այս մուֆ էջին: Չէ՞ որ այն ակնհայտորեն վկայում է, որ նա պատրաստ է եղել հավաքագրվել բրիտանական հետախուզության շարքերում և ծառայել Լոնդոնի շահերին: Եվ այդ արվում էր հանուն իշխանության...

²⁵ Stü. Lord Kinross, Atatürk: The Rebirth of a Nation, London: Weidenfeld and Nicolson, 1965, p. 141-142. Նրան անդրադառնում են նաև մի շարք այլ արևսյան հեղինակավոր մասնագետներ: Stü. Zürcher Erik Jan, The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926. Leiden: E. J. Brill, 1984, p. 107; Mango Andrew, Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey. New York: The Overlook Press, 2002, p. 201-202.

²⁶ Mango Andrew, Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey. New York: The Overlook Press, 2002, p. 202.

Վերևում նշված փորձը՝ կապ հաստատել բրիտանացիների հետ, պատահական չէր: Այն արդյունք էր համոզմունքի, որ բրիտանացիները հիմնականում դրական են տրամադրված Օսմանյան կայսրության նկատմամբ: Այդ միտքը Քեմալն արտահայտեց «Վաքիթ» թերթին տված հարցազրույցում՝ կոչ անելով կառավարությանն արագ հասկանալ, թե ինչ են նրանք ցանկանում, և գործել համապատասխան²⁷:

Ռազմավարական տեսակետից Քեմալն իրավացի էր, քանի որ Մեծ Բրիտանիան ավանդորեն դիտարկում էր Թուրքիան որպես հակակշիռ Ռուսաստանի նվաճողական նկրտումների նկատմամբ, որոնց նպատակակետերը Բոսֆորի ու Դարդանեյի նեղուցներն էին և Միջերկրական ծովը: Ըստ ամենայնի, լինելով բարձրաստիճան զինվորական՝ նա հավատացած էր, որ բրիտանացիները կշարունակեն իրենց այդ ռազմավարությունը նույնիսկ Առաջին աշխարհամարտից ու Ռուսական հեղափոխությունից հետո:

Քեմալի կենսագիրները փաստում են, որ նա այդ անհաջողությունից հետո չհուսահատվեց և մայրաքաղաքում գտնվելու առաջին օրերին շարունակում էր հանդիպումներ ունենալ բրիտանական ներկայացուցիչների հետ՝ փնտրելով նրանց իր ծառայություններն առաջարկելու հնարավորություններ: Այսպես, Փրայսի հետ հանդիպումից մեկ օր հետո նա հանդիպեց

²⁷ Տե՛ս հարցազրույցի տեքստում. Mondros Mütarekesinin Tatbik Tarzi (18. XI. 1918): Vakit Gazetesi Muhabirine Demeç, - [Atatürk], Atatürk'un Söylev ve Demeçleri. III: 1918-1937 (Açıklamalı Dizin İle). 5 Baskı. [Ankara], 2006, s. 1.

բրիտանացի գեներալ Վիլյամ Բըրդվուդի հետ²⁸: Նա հուշեր չի թողել, ինչը նշանակում է, որ երբեք հայտնի չի դառնա նրանց զրույցի իրական թեման:

Ինչպես արդեն նշել էինք վերևում, անգլիացիներն անտեսեցին Մուսթաֆա Քեմալի առաջարկը: Սակայն իրադարձությունների հետագա ընթացքը վկայում է, որ նրանք չէին մոռացել այդ թուրք փաշայի հավատարմության խոստովանությունը: Օրինակ, երբ 1919 թ. հունվարին սկսվեցին երիտթուրքական կուսակցության առաջատար գործիչների ձերբակալությունները և նրանց աքսորումը Մայթա կղզի, նրան ձեռք չտվեցին, չնայած ձերբակալվածների թվում էին նաև Քեմալի մի շարք մոտիկ ընկերները և համախոհները, ում հետ նա ներգրավված էր ակտիվ ընդհատակյա դավադրական գործունեության մեջ: Կամ էլ, Մուսթաֆա Քեմալի նշանակումը սուլթանի կողմից բարձր զինվորական պաշտոնում կայսրության արևելյան նահանգներում տեղի էր ունեցել անգլիացիների հավանությամբ: Բրիտանական հետախուզության գործակալ Ջոն Բեննեթն իր հուշերում վկայում է, որ երբ նա կասկած է հայտնել, թե արդյոք կարելի է տրամադրել Մուսթաֆա Քեմալին արտոնագիր և թույլ տալ նրան մեկնելու արևելյան վիլայեթներ, նա ստացել է Մեծ Բրիտանիայի Բարձրագույն հանձնակատարի գրասենյակից կարգադրություն՝ տրամադրել նրան արտոնագիր²⁹:

²⁸ Kocatürk Utkan, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, İkinci Basım, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2007, s. 119.

²⁹ [Benneth] Witness: The Autobiography of John G. Benneth, Tucson: Omen Press, 1974, p. 14.

Բրիտանացիները գիտակցեցին իրենց սխալը միայն այն ժամանակ, երբ Մուսթաֆա Քեմալն ամրապնդել էր իր դիրքերը որպես հակապետական ապստամբական շարժման առաջնորդ, սակայն արդեն ուշ էր...

Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի առասպելականացված պաշտոնական կերպարի կարևոր մասն է կազմում պնդումը նրա խիզախության, անձնազոհության մասին: Անտարակույս, նա խիզախ սպա էր: Սակայն միաժամանակ նրա մարդկային էության անբաժանելի մասն էր կազմում նրա հոգեկան շեղումների հասնող վախն իր կյանքի համար, ինչը հանգեցնում էր ծայրահեղ կասկածամտության: Մի շարք փաստեր վկայում են, որ Քեմալը, տեսնելով, որ բրիտանացիների վստահյալ անձը դառնալու իր ջանքերն արդյունք չեն տվել, սկսել էր վախենալ, որ ինքը նույնպես կարող է իր ընկերների նման, որպես աչքի ընկնող երիտթուրք, ձերբակալվել նրանց կողմից: Դրանից խուսափելու նպատակով նա կապ էր հաստատել մայրաքաղաքում տեղակայված Իտալիայի Բարձր հանձնակատար իշխան Կարլո Սֆորզայի հետ և խնդրել էր Շիշլի թաղամասի իր տունը վերցնել իտալական բանակի ստորաբաժանման պաշտպանության ներքո³⁰:

Կյանքի համար վախի չափազանց սուր զգացողությունը սովորաբար հատուկ է բռնակալներին, որոնց թվին, անտարակույս, պատկանում է նաև Մուսթաֆա Քեմալը: Այդ տեսակետից նա նմանվում է վախկոտ ու կասկածամիտ բռնակալ սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդին: Սակայն ի տարբերություն

³⁰ Տե՛ս այդ մասին. Mango Andrew, Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey. New York: The Overlook Press, 2002, p. 205.

վերջինի, Քեմալը ոչ միայն շատ ավելի լավ էր տիրապետում իրականությունը թաքցնելու և խեղաթյուրելու արվեստին, այլ նաև կարողանում էր վարպետորեն մանիպուլյացիայի ենթարկելով այն՝ արդյունքում ստանալ մի այնպիսի պատկեր, որը քիչ աղերսներ ուներ իրականության հետ: Համենայն դեպս, այդ է վկայում նրա կյանքի այն մուֆ էջը, որին մենք անդրադարձանք վերևում:

Ինչպես արդեն նշել ենք, իր գործունեությունը մայրաքաղաքում Մուսթաֆա Քեմալը սկսեց երեք հանդիպումից: Դրանք ունեին խորհրդանշական նշանակություն և հնարավորություն են տալիս հասկանալու մայրաքաղաքում ծավալած նրա բուն գործունեության հիմնական ուղղությունները, որոնց նպատակն էր, ինչպես արդեն նշել ենք, հասնել իշխանության բարձրագույն օղակներին:

Այդ տեսակետից, պատահական չէր այդ օրվա վերջին հանդիպումը, երբ նա իր ընկեր Ռաուֆ բեյի հետ այցելեց արդեն պաշտոնաթող նախկին *սադրազամ* Ահմեթ Իզզեթ փաշային: Այդ այցելության նպատակն էր առաջարկել վերջինիս գործարք, որի իմաստը հետևյալն էր. Քեմալը, օգտագործելով իր կապերը մայրաքաղաքում մնացած երիտթուրքերի շրջանում, նպաստում է, որ Իզզեթ փաշան վերադառնա *սադրազամի* պաշտոնին, ինչի փոխարեն ստանում է երազած ռազմական նախարարի պաշտոնը: Սակայն այդ գործարքը ձախողվում է: Չեն հաջողվում Մուսթաֆա Քեմալին նաև նմանատիպ մի շարք այլ նախաձեռնություններ: Նա այդպես էլ չի հասնում բաղձալի նպատակին: Ըստ ամենայնի, նրա այդ ծրագրերի տապալման պատճառն այն էր, որ նրան չի հաջող-

վում ձեռք բերել հրապարակային գործունեությամբ զբաղվող երիտթուրքերի վստահությունը:

Փոխարենը, ավելի հաջող ընթացք են ստանում Մուսթաֆա Քեմալի շփումները «Քարաքուլ» գաղտնի կազմակերպության հետ: Ավելին, կան փաստեր, որոնք վկայում են, որ Քեմալին՝ մի քանի մոտիկ ընկերների հետ համատեղ, հաջողվել էր հսկողության տակ վերցնել «Քարաքուլի» գործունեությունը, ծառայեցնել նրան իրենց նպատակներին: Այսպես, հայտնի է, որ «Քարաքուլը» նրանց պարբերաբար զեկուցել է քրիտանական գործակալների գործունեության մասին³¹:

Պահպանվել են տեղեկություններ այն մասին, որ Քեմալը ներգրավված է եղել «Քարաքուլի» ղեկավարներից Քարա Քեմալի հետ համատեղ ռազմական հեղաշրջում կազմակերպելու վերաբերյալ քննարկումների մեջ, առաջարկել է գահընկեց անել Վահդեդդինին և նրա տեղը գահ բարձրացնել մեկ այլ սուլթանի, համաձայնել է, որ անհրաժեշտ է առևանգել երիտթուրքերի հակառակորդ համարվող գործիչներից մեկին: Այդ դավադիր ծրագրերը չեն իրականացել միայն այն պատճառով, որ Մուսթաֆա Քեմալի մոտիկ ընկերներից Իսմայիլ Ջանբուլաթը դեմ է եղել այդ մտադրությունն իրականացնելուն³²: Ընդգծենք, որ նա երիտթուրքերի կառավարման տարիներին զբաղեցրել մի շարք կարևոր պաշտոններ, եղել է

³¹ Müezzinoğlu Ersin, Milli Mücadele Döneminde İttihatçılar Üzerine Bir Değerlendirme. - İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 8, 2016, s. 2918.

³² Ünal Serkan, Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke İstanbul'undaki Faaliyetleri. - Tarih Okulu Dergisi (TOD), Eylül 2014, Yıl 7, Sayı XIX, s. 609-610.

Կենտրոնական կոմիտեի անդամ և Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատասխանատուներից է, համաձայն բրիտանացիների կազմած երիտթուրք հանցագործների դոսյենների³³:

Փաստորեն, Քեմալը և նրա այդ շրջանի ամենամոտիկ ընկերները՝ Ֆեթհին³⁴, Ռաուֆը և վերը նշված Ջանբուլաթը ստեղծել էին դավադիրների մի խումբ, որի նպատակն էր գերիշխանություն հաստատել «անզուլփ» մնացած հանցագործների այն ավազակախմբի վրա, որն իրեն անվանում էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցություն և որի անդամներից շատերի ձեռքերը թաթախված էին Հայոց ցեղասպանության հարյուր հազարավոր զոհերի արյան մեջ: Թուրք հեղինակներից է. Ս. Յալչինը պնդում է, որ այդ դավադիրները ստեղծել էին «Հեղափոխական կոմիտե»³⁵:

Ապագա «ավազակապետերը» վստահ էին, որ կհասնեն իրենց նպատակին: Թուրք հետազոտողներից մեկը գրում է, որ նրանք իրենց համարում էին «իշխանության բնական թեկնածուներ»³⁶:

³³ British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals. By Vartkes Yeghayan. La Verne: American Armenian International College, 1991, p. 54.

³⁴ Լրիվ անունը՝ Ալի Ֆեթհի, հանրապետական շրջանում ընդունել է Օբյար ազգանունը: Եղել է երիտթուրքական կուսակցության ակտիվ անդամներից, մաս է կազմել նրա իշխող վերնախավի: Ընտրվել է այդ կուսակցության գլխավոր քարտուղար: Քեմալական շարժման և հանրապետական շրջանում զբաղեցրել է մի շարք բարձրագույն պաշտոններ:

³⁵ Yalçın E. Semih, - Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri (30 ekim 1918-16 mayıs' 1919), - Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:17, Sayı: 28, 1995, s. 188-189.

³⁶ Koç Nurgün, Milli Mücadelenin Başlarındaki Gelişmelerin Hatıralar Çerçevesinde Değerlendirilmesi - Assessment of the developments at the beginning

Ինչքանո՞վ էին հիմնավոր նրանց և, առաջին հերթին, Մուրաֆա Քեմալի հավակնությունները:

Այդ հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նրա՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և վերջինիս ղեկավարության ստեղծած գաղտնի կազմակերպությունների հետ առնչությունների խնդրին:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը Մուրաֆա Քեմալի անդամակցության խնդիրը բազմիցս քննարկվել է մասնագիտական գրականության մեջ: Վերջին շրջանում հրատարակված մի շարք աշխատությունների հեղինակների հավաքած բազմաթիվ փաստերն անհերքելիորեն վկայում են, որ նա եղել է այդ կուսակցության անդամ և մաս է կազմել նրա ղեկավար խմբավորման³⁷: Որոշ լավատեղյակ հեղինակներ գրում են, որ նա եղել է նաև այդ կուսակցության գաղտնի կազմակերպության՝ «Թեշքիլյաթ-ը Մահսուսայի» «ամենավստահելի» անդամներից մեկը³⁸: Այս ամենի համատեքստում լրացուցիչ արժանահավատություն են ձեռք բերում բազմաթիվ վկայություններն այն մասին, որ երիտթուրքերի ստեղծած գաղտնի «Քարաքոլ» կազմակերպությունն է մեծապես նպաստել, որ Մուրաֆա Քեմալը նշանակում ստանա արևելյան վիլայեթներում:

of Independence War within the framework of recollections, - The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 6, Issue 3, March 2013, s. 1237.

³⁷ Sıkı, orhinalı, Akal Emel, Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm Milli Mücadelenin Başlangıcında. 2. Basım (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş). İstanbul, 2006, s. 57-60.

³⁸ Şimşek Erdal, Bahar İlhan, Türkiye'de İstihbaratçılık ve MİT. İstanbul: Kum Saati, 2004, s. 173.

Միաժամանակ, համաձայն պահպանված վկայությունների, երիտթուրքերի կուսակցության՝ մայրաքաղաքում մնացած վերնախավի մեծ մասը, ծանոթ լինելով նրա անհատականության՝ վերը նշված բացասական կողմերին, չէր վստահում Քեմալին³⁹: Այդ էր պատճառը, որ նրան ոչ հաջողվեց ստանալ ղեկավար դիրք կենտրոնական կառավարությունում, ոչ էլ դառնալ երիտթուրքերի առաջնորդը: Լավագույն լուծումը նրան մայրաքաղաքից հնարավորինս հեռու ուղարկելն էր, ինչն էլ հետագայում իրականացավ: Նշենք, որ նման մոտեցում ուներ Մուսթաֆա Քեմալի նկատմամբ նաև Էնվերը. նա նույնպես նախընտրում էր տեսնել դավադիր խառնվածքով հայտնի Քեմալ փաշային մայրաքաղաքից հեռու, նույնիսկ աշխարհամարտի թեժ կռիվների ժամանակ նրան ամիսներով արտասահման «բուժման» ուղարկելով:

Միանգամայն հիմնավորված է մի շարք մասնագետների կողմից առաջ քաշվող թեզն այն մասին, որ Քեմալի ղեկավարած ազգայնամոլական շարժման կորիզը կազմում էին երիտթուրքերը՝ հիմնականում *Թեշքիլյաթ-ը Մահսուսայի* անդամները: Քեմալը նրանց մեծ տեղ էր տալիս իր ղեկավարած շարժման շրջանակներում, իհարկե՝ այն դեպքում, երբ նրանք հայտարարում էին Քեմալին իրենց հավատարմության մասին:

Ուշագրավ է հետևյալ փաստը. 1919 թ. հուլիսի 23-ին բացված Էրզրումի (Կարինի) համաժողովին մասնակցում էր

³⁹ Yalçın E. Semih, - Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri (30 ekim 1918-16 mayıs' 1919), - Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:17, Sayı: 28, 1995, s. 187.

34 երիտթուրք, իսկ մասնակիցների ընդհանուրը թիվը 60-ն էր⁴⁰:

Հետագայում, Թուրքիայի Հանրապետության ծագում-նաբանության շրջանում Քեմալը լայնորեն հենվում էր այդ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և *Թեշքիս-յաթ-ը Մահսուսա* գաղտնի կազմակերպության անդամների վրա: Նա շարունակեց ընկերական մոտիկ կապեր պահպանել *թեշքիսյաթականների*՝ Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվություն կրող հանցագործների հետ, ինչպիսին էին, օրինակ, Քուչուրբաշը Էշրեֆը, Շյուքրյու Քայան և այլք: *Թեշքիսյաթական* էր նաև Թուրքիայի Հանրապետության 3-րդ նախագահը՝ Ջելալ Բայարը, որը Քեմալի նախագահության շրջանում եղել է նաև վարչապետ:

⁴⁰ Հաշվարկը կատարված է համաձայն Մ. Դ. Քըլընչբայայի կողմից մասնակիցների կուսակցական պատկանելության մասին բերված տվյալների: Նա Մուսթաֆա Քեմալին բնութագրում է որպես երիտթուրք: Sıkı Kılıçkaya M. Derviş, Milli Mücadele’de Kongreler ve İttihatçılık Sorunu, - <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/kongr.htm>.

2. ՄԵԿՆՈՒՄ ԱՐԵՎԵԼՔ

Հրատարակված փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու Մուսթաֆա Քեմալի՝ կայսրության արևելյան վիլայեթներում տեղակայված 9-րդ բանակի տեսուչի պաշտոնում նշանակման գործընթացը: Այն սկիզբ առավ 1919 թ. ապրիլի 30-ին, երբ ռազմական նախարարը դիմեց սուլթանին՝ առաջարկով նշանակել նրան 9-րդ բանակի տեսուչ⁴¹: Նույն օրը սուլթանը տվեց համապատասխան հրամանը⁴²: Հրամանի կատարումը դրվում էր ռազմական նախարար Շաքիր փաշայի վրա: Այդպիսի արագացված գործընթացը, որը սովորաբար ավելի երկար էր տևում, վկայում էր, որ կայսրության ղեկավարությունն ուներ Քեմալին արևելյան նահանգներ ուղարկելու խիստ շահագրգռվածություն: Մայիսի 6-ին ռազմական նախարարը տեղեկացրեց Քեմալին ընդունված որոշման մասին և հորդորեց նրան հնարավորինս արագ մեկնել և անցնել պարտականությունների կատարմանը⁴³: Շաքիր

⁴¹ Տես ռազմական նախարար Շաքիր փաշայի կողմից սուլթան Վահիեդդինին ուղարկված վերջինիս հրամանի նախագծի տեքստում [Atatürk], Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri: 1911-1921 tarihleri arasına ait 106 belge. Ankara: T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1982, s. 21.

⁴² Տես սուլթան Վահիեդդինի արձակած հրամանի տեքստում, որը ստորագրել էին ռազմական նախարարը և *սադրազամ* Դամաթ Ֆերիթ փաշան [Atatürk], Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri: 1911-1921 tarihleri arasına ait 106 belge. Ankara: T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1982, s. 22.

⁴³ Տես ռազմական նախարար Շաքիր փաշայի կողմից ստորագրված համապատասխան փաստաթղթի տեքստում [Atatürk], Atatürk İle İlgili

փաշան կցել էր այդ հրամանին նախարարների խորհրդի կողմից հաստատված ցուցումները, որոնց Մուսթաֆա Քեմալը պարտավոր էր հետևել իր նոր պաշտոնավարության ժամանակ⁴⁴: Նրա առջև խնդիր էր դրվել հաստատել կարգ ու կանոն իր պատասխանատվության տակ գտնվող տարածաշրջանում: Այդ փաստաթղթի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Քեմալին տրվել էին շատ մեծ լիազորություններ, որոնց իրականացումը հնարավոր էր դարձնում իր ենթակայության տակ վերցնել ոչ միայն բոլոր զինված ստորաբաժանումները, որոնք մտնում էին 9-րդ բանակի կազմի մեջ, այլ նաև Տրապիզոնի, Կարինի (Էրզրումի), Սվազի (Սիվասի), Վանի *վիլայեթների* և Էրզինջանի ու Ջանիկի առանձին *իվանների* քաղաքացիական իշխանությունները: Փաստորեն, նա դառնում էր Օսմանյան կայսրության արևելյան հատվածի տերն ու տիրակալը:

Վերը նշված պաշտոնական գրագրությունը կրում է ձևական բնույթ և հնարավորություն չի տալիս հասկանալու տեղի ունեցած գործընթացների իրական շարժառիթները: Այդպիսին էր Օսմանյան կայսրության առանձնահատկությունը: Այդ պետության պատմությունն ուսումնասիրելիս հետազոտողն անխուսափելիորեն առնչվում է դրա հետ: Հասկանալու համար իրադարձությունների իրական պատճառները, ընթացքը և նպատակները՝ անհրաժեշտ է ձեռք բերել լրացուցիչ

Arşiv Belgeleri: 1911-1921 tarihleri arasında ait 106 belge. Ankara: T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1982, s. 22.

⁴⁴ Համապատասխան տեքստը տես. [Atatürk], Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri: 1911-1921 Tarihleri Arasında Ait 106 Belge. Ankara: T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1982, s. 23-24.

տեղեկություններ, որոնք չեն արտացոլված պաշտոնական փաստաթղթերում: Այդ երևույթը հատուկ է նաև ժամանակակից Թուրքիային: Մասնագիտական գրականության մեջ այն ստացել է «խորքային պետություն» (derin devlet) անվանումը: Այդ «խորքային պետությունը» գոյություն ունի «նորմալ» պետությանը՝ իր ողջ կառուցվածքով, զուգահեռ, և նա է կանգնած կարևոր որոշումների հետևում:

Աբդուլ Համիդ Երկրորդի կառավարման տարիներին խորքային պետությունը կազմում էին նրա պալատում գործող գրասենյակները, որոնք «մասնագիտանում» էին պետական կառավարման մեկ կամ մի քանի ոլորտներում և, ըստ էության, փոխարինում էին նախարարություններին և կառավարությանն ընդհանրապես: «խորքային պետության» այդ կառուցվածքը հնարավոր դարձրեց գաղտնիության պայմաններում նախապատրաստել Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը՝ 1890-ական թթ. կեսերի այսպես կոչված համիդյան ջարդերը: Այդ ծրագիրն արդյունք էր գործունեության, որն իրականացվեց մի այնպիսի գրասենյակի կողմից, որի անվանումը հնչում էր միանգամայն «անմեղ»⁴⁵:

Երիտթուրքերի շրջանում կայսրությունը կառավարվում էր այդ կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի մի խումբ անդամների կողմից, որոնք շատ դեպքերում չէին զբաղեցնում

⁴⁵ Տես այդ մասին. Մաֆրաստյան Ռուբեն, Օսմանյան կայսրությունում 1890 թթ. կեսերի Հայկական կոտորածների գիտական գնահատականի հարցի շուրջ, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, VII, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ. Երևան, Լուսակն, 2011, էջ 134 – 140:

որևիցե պետական պաշտոն⁴⁶: Նրանց անունները գաղտնի էին պահվում: Նրանցից մի քանիսը նախապատրաստեցին Հայոց ցեղասպանության հրեշավոր ծրագիրը⁴⁷: *Թեշքիյաթ-ը Մահուսայի* անդամները կարևոր դերակատարում ունեցան այդ ծրագրի իրականացման մեջ՝ ներգրավված լինելով զանգվածային սպանություններում:

«Զինադադարի» տարիներին, երբ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը պաշտոնապես լքեց իշխանությունը և հայտարարեց լուծարման մասին, «խորքային պետության» գործառույթներն իր վրա վերցրեց այդ կուսակցության պարագլուխների կողմից ստեղծված գաղտնի «Քարաքուլ» կազմակերպությունը՝ ներառելով *Թեշքիյաթ-ը Մահուսայի* բազմաթիվ անդամների և այդպիսով վերածվելով նրա շարունակությանը: Այդպիսով, *խորքային պետությունը* դուրս մղվեց երկրի կառավարման բարձրագույն օղակից: Մեծապես նպաստելով Մուսթաֆա Քեմալի նշանակմանը կարևոր պաշտոնի կայսրության արևելյան հատվածում՝ *խորքային պետությունը* նպատակ էր հետապնդում նրա միջոցով վերականգնել իր դիրքերը որպես կառավարման բարձրագույն և միաժամանակ գաղտնի մարմին: Այդ մասին ակնարկում է իր

⁴⁶ Տես այդ մասին. Safrastian Ruben, *The Political Party and Genocide: The Committee of Union and Progress at the Threshold of the "Final Solution" - Problems of Genocide: Proceedings of the International Conference on „ Problems of Genocide “*, April 21-23, 1995, National Academy of Sciences, Yerevan, Republic of Armenia. - Toronto: The Zoryan Institute of Canada, 1997, p. 191-200.

⁴⁷ Տես այդ մասին. Սաֆրաստյան Ռուբեն, Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագիրը, ՎԼԻ համահայկական հանդես, 2009, թիվ 1 (26), էջ 48-62:

հուշերում *Թեշքիյաթ-ը Մահսուսայի* ղեկավարներից Հյուսամեթթին էրթյուրքը, հայտնելով, որ Մուսթաֆա Քեմալին Արևելքում նշանակում ստանալու գործում օգնել են նաև պաշտոնապես արդեն չգործող այդ հանցավոր կազմակերպության գործակալները՝ նպատակ ունենալով նրա միջոցով այնտեղ ստեղծել խոշոր մի կազմակերպություն⁴⁸:

Սակայն, ինչպես ցույց տվեց իրերի հետագա ընթացքը, այդ ծրագիրն իրականացավ միայն մասնակի: Խոշոր կազմակերպություն ստեղծվեց, սակայն այն հետզհետե անցավ Մուսթաֆա Քեմալի միանձնյա իշխանության ներքո: Երիտթյուրք ընկերները ստիպված էին ենթարկվել նրա կամքին և սպասել նրա բարեհաճությանը:

⁴⁸ Şku [Ertürk Hüsamettin], Samih Nafiz Tansu, İki Devrin Perde Arkası. Anlatan: Hüsamettin Ertürk, İstanbul: Çınar. 1969, s. 217.

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԵՏՔ Է ՄԵՋՏԵՂԻՑ ՎԵՐԱՑՎԻ...»

1. ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Հայ ժողովրդի, Հայկական հարցի, Հայաստանի Հանրապետության վերաբերյալ Մուսթաֆա Քեմալի արտահայտած մոտեցումներն ու գնահատականները մինչև այսօր հայրենական պատմագրության կողմից լրջորեն, հիմնվելով սկզբնաղբյուրների վրա, չեն ուսումնասիրվել: Պատճառները, ըստ մեզ, երկուսն են: Առաջինը կապված է այն հանգամանքի հետ, որ Խորհրդային Միությունում ստեղծվել էր Լենինի և Աթաթյուրքի բարեկամության մասին մի պաշտոնական առասպել, ինչից բխում էր, որ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի կերպարն ու գործունեությունը պետք է լուսաբանվեին խորհրդային արևելագիտության կողմից հիմնականում դրական տեսակետից: Այդ պարտադրանքը գործում էր նաև հայ թուրքագիտության ոլորտում: Այն հնարավոր չէր խախտել, կարելի էր միայն, կիրառելով տարբեր հնարքներ, շրջանցել, ինչը և փորձում էին անել Խորհրդային Հայաստանի թուրքագետներն անցյալ դարի 60 - 80-ական թվականներին⁴⁹: Սակայն գրաքննության պայմաններում հնարավոր չեղավ այդ խնդիրը դարձնել նպա-

⁴⁹ Տես, օրինակ, խորհրդահայ թուրքագիտական դպրոցի ներկայացուցիչներ Հ. Ինճիկյանի, Ե. Սարգսյանի, Ռ. Սահակյանի, Զ. Կիրակոսյանի և այլոց դասական դարձած աշխատությունները:

տակային քննարկումների առարկա: Գոյություն ուներ նաև սկզբնաղբյուրների բացակայության խնդիրը, քանի որ այդ տարիներին Թուրքիայում դեռևս բացարձակ իշխում էր պաշտոնական պատմագրությունը, ինչը սահմանափակում էր Աթաթյուրքի ստորագրությունը կրող փաստաթղթերը գիտական լայն շրջանառության մեջ դնելու գործընթացը, քանի որ պաշտոնական շրջանակները մտավախություն ունեին, որ դա կարող է խաթարել տասնամյակների ընթացքում պետական քարոզչության կողմից ստեղծված Աթաթյուրքի «սրբացված» պատկերը:

Փորձելով լրացնել այդ բացը և անդրադառնալով սկզբնաղբյուրներին՝ մենք առնչվեցինք մեկ այլ դժվարության: Ինքը՝ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքը, իր հրապարակային ելույթներում ցուցաբերում էր զգուշավորություն և աշխատում էր հնարավորինս շրջանցել հայերի հետ կապված թեմաները, կամ էլ սահմանափակվում էր՝ արտաբերելով ընդհանուր բնույթի արտահայտություններ: Պաշտոնական գրագրության մեջ հանդիպող հայ ժողովրդի, Հայկական հարցի և Հայաստանի հիշատակումները բխում են տվյալ պահին ստեղծված ռազմական կամ քաղաքական իրադրության տրամաբանությունից և ունեն հիմնականում կոնկրետ խնդիրների լուծմանը նպատակաուղղված բնույթ: Վերը նշված դժվարությունը հնարավոր եղավ հաղթահարել թուրքական սկզբնաղբյուրներին ավելի ուշադիր ծանոթանալուց հետո:

Ինչպես արդեն նշել ենք վերևում, հայ ժողովրդի մասին խոսելիս Քեմալը ձգտում է խուսափել այնպիսի արտահայտությունների օգտագործումից, որոնք կարող էին առաջացնել

Եվրոպայի ու ԱՄՆ հասարակական կարծիքի կամ քաղաքական գործիչների բացասական արձագանքը: Այս տեսակետից հատկանշական է նրա հուշագիրը՝ ուղղված Օսմանյան կայսրությունում գտնվող ամերիկյան բանահավաք առաքելության ղեկավար, գեներալ Հարբորդին: Անդրադառնալով թուրքերի դիրքորոշմանն Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի նկատմամբ, նա գրում է, որ այն բխում է «ամենալավ նպատակներից, և ազնիվ զգացմունքներից» և թուրքերի հետ նրանց «լիակատար իրավահավասարությունից» բացի ուրիշ ոչ մի մոտեցում գոյություն չունի⁵⁰: Համեմատենք այս ձևակերպումները Մուսթաֆա Քեմալի այլ բնութագրումների հետ, որոնք հնչել են Ադանայի թուրք արհեստավորների հետ նրա հանդիպման ժամանակ մի քանի տարի անց, 1923 թ. մարտի 16-ին: Դիմելով նրանց՝ Քեմալն ասել է. «Հայերն այս հարուստ երկրում ոչ մի իրավունք չու-

⁵⁰ Տես փաստաթղթի տեքստում. Kuvay-ı Milliye (24. IX. 1919): Anadolu ve Rumeli Müd. Huk. Cem. Kuruluş Sebepleri ve Teşkilâtı-Son durum -Ermeniler-Amerikan Yardımı, G. Harbord'a Verilen Muhtıra, - [Atatürk], Atatürk'un Tamim, Telgraf ye Beyannameleri. IV (Açıklamalı Dizin İle). Ankara, 2006, s. 85. Ռուսերեն համառոտ թարգմանությունը տես. Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг., Составитель сборника и перевод Гаянэ Махмуриян, Ереван: Институт истории НАН РА, 2011, с. 336-339. Այնտեղ վերը նշված հատվածը բացակայում է: Հավանաբար, գեներալ Հարբորդը լուրջ չի ընդունել Քեմալի պնդումները քրիստոնյաների նկատմամբ թուրքերի տածած «ամենալավ նպատակների և ազնիվ զգացմունքների» մասին, համարել է դրանք ոչ կարևոր և դուրս է թողել դրանք Վաշինգտոն ուղարկված հեռագրից:

նեն: Երկիրը ձերն է, թուրքերինը»⁵¹: Սա այն սակավաթիվ դեպքերից է, երբ բարձրաձայն հնչել է նրա իրական մոտեցումը «լիակատար իրավահավասարության» մասին:

Գեներալ Զ. Հարբորդին ուղղված՝ վերևում նշված զեկուցագրում Քեմալն անդրադառնում է նաև Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ ազգայնամոլների դիրքորոշմանը և ընդգծում է, թե «Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որի կենտրոնը Երևանն է, մենք ոչ մի նկատառում չունենք, որը կլիներ ոչ բարեկամական»⁵²: Այդ հայտարարությունից մեկ տարի անց, երբ քեմալականների բանակը ներխուժել էր Հայաստան և ծանր պարտություններ հասցրել հայկական բանակին, Անկարայից հետևում է Քեմալի թելադրանքով գրված հույժ գաղտնի հրամանը թուրքական բանակի հրամանատար Ք. Քարաբեքիր փաշային՝ «մեջտեղից վերացնել Հայաստանը»⁵³:

Մուսթաֆա Քեմալի այս երկերեսանի մոտեցումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նա հասկանում էր, որ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում օսմանյան կառավա-

⁵¹ Տե՛ս փաստաթղթի տեքստում. Adana Esnafıyla Konuşma (16. III. 1923), - [Atatürk], Atatürk'un Söylev ve Demeçleri. II (1906 – 1938). (Açıklamalı Dizin İle). 5. Baskı. [Ankara], Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1997, s. 130.

⁵² Տե՛ս փաստաթղթի տեքստում. Kuvay-ı Milliye (24. IX. 1919): Anadolu ve Rumeli Müd. Huk. Cem. Kuruluş Sebepleri ve Teşkilâtı-Son Durum –Ermeniler- Amerikan Yardımı, G. Harbord'a Verilen Muhtıra, - [Atatürk], Atatürk'un Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. IV (Açıklamalı Dizin İle). Ankara, 2006, s. 89.

⁵³ Տե՛ս հեռագրի տեքստում. Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959-1960, s. 901. Այն թարգմանաբար զետեղված է սույն աշխատության «Թուրքական փաստաթղթեր» բաժնում:

րության իրականացրած հայ ժողովրդի զանգվածային ոչնչացման մասին հիշողությունները դեռ թարմ էին արևմտյան երկրներում, ինչն առաջացնում է խիստ հակաթուրքական տրամադրություններ: Ուշագրավ է, որ այդ մասին նշված է նույնիսկ Հայաստանի նկատմամբ պատերազմ սկսելու սկզբունքային անհրաժեշտության վերաբերյալ Նախարարների խորհրդի որոշման մեջ⁵⁴: Այստեղ կարդում ենք. «Ողջ քրիստոնյա աշխարհը մեր դեմ տրամադրված լինելու ամենակարևոր պատճառներից են հայկական իրադարձությունները⁵⁵»: Փաստաթուղթը ստորագրված է Մուսթաֆա Քեմալի կողմից:

Նշենք, որ հնարավոր եղավ ծանոթանալ պաշտոնական գրագրության մաս կազմող մի քանի տասնյակ փաստաթղթերի, որոնք կրում են Մուսթաֆա Քեմալի ստորագրությունը և որոնք առնչվում են հայ ժողովրդին: Նրանց մի մասը հույժ գաղտնի է: Իր մի շարք ելույթներում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի բաց ու դնփակ նիստերում Քեմալը նույնպես արժարժել է հայ ժողովրդի հետ առնչություն ունեցող հարցեր: Այդ փաստաթղթերի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու Մուսթաֆա Քեմալի մոտեցումները մեր ժողովրդի համար մի շարք կարևոր խնդիրների նկատմամբ:

⁵⁴ Տեքստը տես. Genel Siyasi Durum ve Bolşeviklerle İttifak İçin Aradaki Ermenistan Engelinin Kaldırılmasına Dair Vekiller Heyeti Müzakeresi (6. V. 1920), 15. K. Kumandanlığına Gönderilen Şifre, Ankara: 6/5/36. Zata Mahsus ve Aceledir, - [Atatürk], Atatürk'un Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. IV. Ankara: TTK Basımevi, 1991, s. 333.

⁵⁵ Հայոց ցեղասպանությունը Քեմալն անվանում է «հայկական իրադարձություններ» (Ermeni vukuat): Նրա մոտեցմանն այդ հանցագործության նկատմամբ անդրադառնում ենք սույն աշխատության հաջորդ էջերում:

Դրանցից առաջինը, անտարակույս, նրա բնութագրումներն են, որոնք կապված են Հայոց ցեղասպանության հետ: Նախքան այդ խնդրի քննությանն անցնելը, իմաստ ունի պատասխանել հետևյալ հարցին. արդյո՞ք նա պատասխանատվություն է կրում Հայոց ցեղասպանության համար:

Պատմագրության մեջ, ինչպես թուրքական, այնպես էլ արևելյան, ընդունված է համարել, որ Մուսթաֆա Քեմալը, ի տարբերություն շատ և շատ երիտթուրք սպաների, այդ թվում իր մոտ ընկերների, մասնակցություն չի ունեցել այդ ծանրագույն հանցագործությանը և պատասխանատվություն չի կրում դրա համար: Այս պնդումը համապատասխանում է իրականությանը միայն մասնակի՝ 1915 թվականի իրադարձությունների տեսակետից, սակայն այդ նույն հստակությունը դժվար է հիմնավորել 1916 թ. վերաբերյալ, երբ նա Արևմտյան Հայաստանում տեղակայված օսմանյան բանակի 16-րդ կորպուսի հրամանատարն էր:

Մինչև այսօր Մուսթաֆա Քեմալի գործունեության այդ էջը լուրջ քննության առարկա չի եղել: Խնդիրը կարիք ունի անաչառ հետազոտության՝ մասնավորապես հենվելով հայկական աղբյուրների, հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչության մնացորդների ներկայացուցիչների վկայությունների վրա, քանի որ թուրքական պատմագրությունն այս թեման շրջանցում է:

Մինչդեռ, նա սկսել է այստեղ պաշտոնավարել 1916 թ. մարտի 27-ից և մի քանի օր հետո ստացել է գեներալի իր առաջին կոչումը՝ ապրիլի 1-ին նա արժանացել է *միրլիվալի*

(բրիգադի գեներալի) կոչման⁵⁶: Նա Արևմտյան Հայաստանի տարածքում գտնվել է շուրջ մեկ տարի՝ հիմնականում գործողություններ ծավալելով Բիթլիսի, Մուշի, Սիլվանի շրջաններում: Այդ ընթացքում նա, իր սովորության համաձայն, վարել է օրագիր, սակայն ոչ մի հիշատակում հայ ժողովրդի դաժան բնաջնջման մասին չի թողել: Փոխարենը, օրագրում կան հիշատակումներ հայկական զինված ջոկատների կողմից թուրք խաղաղ ազգաբնակչության նկատմամբ իրականացված «դաժանությունների» մասին⁵⁷: Անտարակույս, լինելով գործող բանակի բարձրաստիճան սպա՝ Քեմալը լավ տեղեկացված էր իր զորքերի կողմից ռազմական գործողություններ վարող տարածքում տեղի ունեցող իրադարձություններից, այդ թվում հայերի «տեղահանությունից»: Սակայն գերադասում էր դրա մասին իր օրագրում չհիշատակել, ինչը կասկածներ է առաջացնում, որ ինքը նույնպես մասնակցել է հայ ժողովրդի դեմ իրականացված այդ հրեշավոր հանցագործությանը: Երբ շուրջ մեկ տարի անց՝ 1917 թ. դեկտեմբերին, Քեմալը գտնվում էր Գերմանիայում, պատասխանելով գերմանացի պաշտոնյաներից մեկի հարցին հայերի նկատմամբ թուրքերի վատ վերաբերմունքի պատճառների մասին՝ նա ձևացրեց, որ զարմա-

⁵⁶ Kardaş Abdulaziz, Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki Faaliyetleri, - Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 10/5, Spring 2015, s. 234.

⁵⁷ Տես, օրինակ, 1916 թ. նոյեմբերի 16-ի գրառումը. [Atatürk], Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize: Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları (1903 -1938). Cilt I (1903 - 22/4/1920). Türkçeleştiren: M. Sunullah Arisoy. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1987, s.178.

ցած ու վրդովված է այդ հարցից և հրաժարվեց նրան պատասխանել⁵⁸: Այս միջադեպը մեկ անգամ ևս փաստում է հայ ժողովրդի հետ կապված հարցերում Քեմալին հատուկ երկերեսանիությունը:

Միաժամանակ, թուրքական պաշտոնական փաստաթղթերը փաստում են, որ Մուսթաֆա Քեմալը լավ սերտել էր Թալեաթի և Էնվերի՝ հայ ժողովրդի դեմ ուղղված քաղաքականության գործելակերպը: 1920 թ. սեպտեմբերի 15-ին, այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակման նախօրեին, ԹԱՄԺ նախագահ Մուսթաֆա Քեմալի ղեկավարությամբ տեղի ունեցած կառավարության նիստում որոշում է ընդունվում քեմալականների հսկողության տակ գտնվող որոշ շրջաններում սկսել 20 - 40 տարեկան հայ և հույն տղամարդկանց բռնի տեղահանությունը⁵⁹: Ուշագրավ է հիմնավորումը. «Ելնելով որոշ քաղաքական ու ռազմական պատճառներից ու գնահատականներից»⁶⁰: Ուշագրավ է, որ կառավարությունը խուսափում է նշել տեղահանության իրական պատճառը: Ակնհայտ է, որ այն կապված է հույժ գաղտնիության պայմաններ

⁵⁸ [Atatürk], Atatürk'ün Anıları, Yayına Hazırlayan: İsmet Görgülü, 2 Basım, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1998, s. 90-91.

⁵⁹ Տես կառավարության որոշման տեքստում. Heyeti Vekile Kararı: Belli livalar Dahilinde Bulunan Rum ve Ermenilerden 20-40 Yaşında Bulunan Erkeklerin Dahilinde Belirli Mevkilere Muhafaza Altında sevki (15 Eylül), - [Atatürk], Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 9 (1920), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002, s. 341. Այդ փաստաթուղթն այլ ժողովածուներում տեղ չի գտել:

⁶⁰ Heyeti Vekile Kararı: Belli livalar Dahilinde Bulunan Rum ve Ermenilerden 20-40 Yaşında Bulunan Erkeklerin Dahilinde Belirli Mevkilere Muhafaza Altında Sevki (15 Eylül), - [Atatürk], Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 9 (1920), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002, s. 341.

րում նախապատրաստվող պատերազմով Հայաստանի դեմ: Մեզ դեռևս չի հաջողվել հայտնաբերել վստահելի փաստեր, որոնք կվկայեին, թե Քեմալի այդ ծրագիրն իրապես կյանքի է կոչվել:

Նույնիսկ եթե այդ «տեղահանությունը» չի իրականացել, աշխարհն արդեն ականատես էր եղել հայ ժողովրդի դեմ ուղղված ցեղասպանության քաղաքականության հերթական դրսևորումներին, այս անգամ արդեն քեմալականների և նրանց առաջնորդի «հեղինակությամբ»: Օրինակ, Մեծ Բրիտանիան ու ԱՄՆ-ը խստագույնս դատապարտել էին քեմալականների կողմից Հայոց Կիլիկիայում սկսված դաժան ջարդերի կազմակերպիչներին, որոնց զոհ էր գնացել ըստ անգլիացիներից ստացված տեղեկատվության, շուրջ յոթ հազար խաղաղ բնակիչ⁶¹:

Հայոց ցեղասպանության հետ կապված մյուս կարևոր խնդիրն այդ հանցագործության գնահատումն է Մուսթաֆա Քեմալի կողմից: Անդրադառնալով այդ խնդրին՝ պարզ է դառնում, որ նրա մոտեցումը ենթարկվել է կարևոր փոփոխությունների ժամանակի ընթացքում:

Այսպես, ղեկավարելով ազգայնամոլական շարժումը, որը դեռևս թույլ էր, իսկ ճնշումն Անտանտի երկրների կողմից՝ ուժեղ, Անտանտի երկրների ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ընթացքում Քեմալը փորձում էր հնարավորինս խուսափողական գնահատականներ տալ: Մասնավորապես, այդ-

⁶¹ Տես այդ մասին, օրինակ, երիտասարդ թուրք հետազոտող Այշենուր Քորքմազի հոդվածը. Korkmaz Ayşenur, Mustafa Kemal'in 1915-16 Ermeni Olaylarına Yaklaşımı: Fazahat, - Toplumsal Tarih, 239, Kasım 2013, s. 24-25.

պես է նա վարվել՝ պատասխանելով գենարալ Հարվորդի ուղղակի հարցին: Նա հպանցիկ նշում է երիտթուրքերի «վատ կառավարումը» և ամեն կերպ փորձում է վերջինիս մոտ ստեղծել տպավորություն, որ իր գլխավորած շարժումը ոչ մի առնչություն չունի երիտթուրքերի հետ⁶²:

Այդ շրջանում նա ընդգծում էր, որ, ինչպես հայտարարեց 1920 թ. ապրիլի 24-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի փակ նիստի ժամանակ, «հայերը գտնվում են մի այնպիսի վիճակում, որ նրանք վայելում են ամբողջ աշխարհի բացարձակ օժանդակությունը⁶³»: Այս վախն էր, ինչպես ինքն է նշում «ամբողջ աշխարհից», որ ստիպում էր նրան ժամանակ առ ժամանակ այնպիսի հայտարարություններ անել, որոնք հնարավորություն կտային իրեն հեռու պահելու երիտթուրք հանցագործներից, չնայած այն հանգամանքին, որ ինքը՝ Մուսթաֆա Քեմալը, ինչպես նշել ենք վերևում, ոչ միայն անդամակցում էր երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանն ու նրա գաղտնի *Թեշքիլյատ-ը Մահսուսա* կազմակերպությանը, այլ նաև ստացել էր 9-րդ բանակի տեսուչի պաշտոնը հենց երիտթուրք ընկերների ջանքերի շնորհիվ:

Վերը նշված համատեքստում անդրադառնանք Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Մուսթաֆա Քեմալի՝ վերջին

⁶² Kuvay-ı Milliye (24. IX. 1919): Anadolu ve Rumeli Müd. Huk. Cem. Kuruluş Sebepleri ve Teşkilâtı-Son Durum -Ermeniler- Amerikan Yardımı, G. Harbord'a Verilen Muhtıra, - [Atatürk], Atatürk'un Tamim, Telgraf ye Beyannameleri. IV (Açıklamalı Dizin İle). Ankara, 2006, s. 89.

⁶³ TBMM Gizli Celse Zabıtları. Cilt: 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1337 (1921). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s.4.

տարիներին մասնագետների մեծ հետաքրքրությունն առաջացրած բնութագրմանը: Խոսքը նրա օգտագործած «fazahat» արտահայտության մասին է: Այն հայերեն կարելի է թարգմանել «ամոթալի արարք» կամ «խայտառակություն»:

Մի շարք հետազոտողներ, մասնավորապես՝ հայտնի պատմաբան Վահագն Տատրյանը, գրում են, որ Քեմալն այն օգտագործվել է 1920 թ. ապրիլի 24-ին ԹԱՄԺ նիստի իր ելույթում⁶⁴, իսկ Թաներ Աքչամը, նույնիսկ, այդ բառն օգտագործել է Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված իր հերթական գրքերից մեկի վերնագրում՝ մեջբերելով այն Մուրթաֆա Քեմալի վերը նշված ելույթից և անգլերեն թարգմանելով «Shameful Act»⁶⁵: Նրանց տեսակետը կիսում են նաև Թուրքիայի պատմության մի շարք այլ մասնագետներ, օրինակ, Աշենուր Քորքմազը⁶⁶ և Թաներ Թիմուրը⁶⁷:

Քեմալի կողմից Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և «fazahat» բառի օգտագործման հակառակորդներից նշենք Հայկական հարցի և հայ ժողովրդի մասին նրա պաշտոնական տեսակետը պաշտպանող հողվածներով հայտնի

⁶⁴ Dadrian Vahagn N., İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nde Ermeni Soykırımı Konusunda Görülen Davalar ve Kararlar, - Tehcir ve Taktik : Divan-ı Harb-i Örfi zabıtları: İttihad ve Terakki'nin Yargılanması, 1919-1922, Derleyenler: Vahagn N. Dadrian, Taner Akçam. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008, s. 11.

⁶⁵ Akçam Taner, A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, New York: Metropolitan Books, 2006.

⁶⁶ Korkmaz Ayşenur, Mustafa Kemal'in 1915-16 Ermeni Olaylarına Yaklaşımı: Fazahat, - Toplumsal Tarih, 239, Kasım 2013, s. 22-29.

⁶⁷ Sbu այդ մասին. T24, 31 Ekim 2013, - <https://t24.com.tr/haber/prof-timur-aturk-1915-icin-alcaklik-demisti,243031>.

պատմաբան Շ. Քանտարջըին⁶⁸ և... նույնիսկ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությանը⁶⁹:

Այդ վեճը կարելի է համարել ավարտված, քանի որ Աթաթյուրքի երկերի լիակատար ժողովածուի 8-րդ հատորում հրատարակված է ԹԱՄԺ 1920 թ. ապրիլի 24-ի բաց նիստի ժամանակ նրա արտասանած հերթական երկարաշունչ ճառի տեքստը, որտեղ «fazahat» բառն օգտագործված է⁷⁰:

Սակայն հետագայում, երբ ուժեղացան նրա գլխավորած շարժման դիրքերը և բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ դաշնակցային հարաբերությունների շնորհիվ հաջողվեց թեթևացնել արևմտյան երկրների ճնշումը, հասնել հաղթանակի Հայաստանի Հանրապետության դեմ, նրա գնահատականները կտրուկ փոխվեցին: Նա առաջ քաշեց այն թեզը, որ հայ ժողովուրդը, անշնորհակալ գտնվելով, ապստամբություն է կազմակերպել օսմանյան իշխանության դեմ և դարձել գործիք ռուսների ձեռքին, ինչին ի պատասխան՝ օսմանյան կառավարությունը ստիպված է եղել տեղահանել հայ ազգաբնակչությանը սահմանամերձ շրջաններից դեպի երկրի խորքերը: Այսպես,

⁶⁸ Kantarcı Şenol, Ermenilerce Atatürk'e Atfedilen Sözler ve Divan-ı Harb-i Örfi İle Ermeni Teröristleri Tarafından Şehit Edilenlere Atatürk'ün Gösterdiği ilgi, - Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı 4, Aralık 2001 - Ocak-Şubat 2002.

⁶⁹ Տես Թուրքիայի ԱԳ նախարարության կայքում տեղադրված Թ. Աքչամի վերոնշյալ գրքի գրախոսականը. A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, by Taner Akçam. New York: Metropolitan Books/Henry Holt & Company, 2006. x + 376 pages. Notes to p.464. Index to p.483. \$ 30.00 (hardback). ISBN 0-8050-7932-7, - www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/2016/16_-yucel-guclu_-a-shameful-act.pdf.

⁷⁰ Տես. [Atatürk], Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 8 (1920), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002, s. 64.

օրինակ, 1921 թ. փետրվարի 26-ին, պատասխանելով ամերիկացի լրագրող Քլարենս Կ. Սթրայթի հարցին, թե որն է նրա ղեկավարած կառավարության պաշտոնական տեսակետը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, նա հայտարարել է, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրության հայերը ռուսների դեմ կռվող բանակի թիկունքում ապստամբություն են բարձրացրել և սկսել են հարձակվել թուրք խաղաղ բնակչության և ռազմական օբյեկտների վրա: Ստեղծված իրադրությունում կառավարությունը ստիպված էր կազմակերպել հայերի տեղահանությունը⁷¹:

Այս թեզը մինչև այսօր հիմնականն է թուրքական պաշտոնական պատմագրության և իշխանությունների կողմից վարվող Հայոց ցեղասպանության մասին իրականությունը քողարկելու քաղաքականության մեջ: Մուսթաֆա Քեմալը ոչ միայն հանդես էր գալիս նմանատիպ հրապարակային հայտարարություններով, այլ նաև իրականացնում էր քայլեր, որոնք նպատակ ունեին ապահովել երիտթուրք հանցագործների անվտանգությունը և օգնել նրանց խուսափելու պատժից: Այսպես, օրինակ, 1920 թ. օգոստոսին ԹԱՄԺ-ը նրա նախագահությամբ լուծարեց Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուների գործերը քննող ռազմական դատարանները⁷²:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Քեմալը լայնորեն օգտագործում էր հայ ժողովրդի դեմ գործված ոճրի մեծագույն հանցա-

⁷¹ [Atatürk], Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 11 (1921), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, s. 61-62.

⁷² Aydın Nurhan, Milli Mücadele Döneminde I. TBMM'nin Ermeni Tehcirine Bakışı, - Karadeniz, 2014 Sonbahar, Yıl 6, Sayı 25, s. 30-31.

գործներին Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրման գործում: Հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք այդ հանցագործներին պետական բարձր պաշտոններով օժտելն արվում էր՝ ելնելով երիտթուրքերի կառավարման շրջանում նրանց ձեռք բերած «փորձից», թե՞ մաս էր կազմում Քեմալի հեղինակած մի ծրագրի, որի իմաստը հետևյալն էր. այդ հանցագործները, որոնք ոչ միայն փրկվել էին արդարացի դատաստանից, այլ նաև Մուսթաֆա Քեմալի կողմից նշանակվել էին բարձրագույն պաշտոնների, այդպիսով ամեն ինչով պարտական էին լինելու Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիր և բռնակալ Մուսթաֆա Քեմալին:

Կարծում ենք, որ վերջինս, մեծ փորձառություն ունենալով տարբեր ինտրիգներում և դավադրություններում, այդ քայլին գնացել էր միանգամայն գիտակցաբար, հույս ունենալով, որ բարձր պաշտոններ ստացած երիտթուրք հանցագործները կպահպանեն անձնական հավատարմությունն իր նկատմամբ: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին 1926 թ. իրադարձությունները, այդ հանցագործներից մի քանիսը մասնակցեցին և ղեկավարեցին Քեմալի դեմ ուղղված դավադրությունը⁷³:

Հաջորդ խնդիրը, որին անդրադառնալը կարևոր է՝ ավելի խորը հասկանալու համար Մուսթաֆա Քեմալի իրական դիրքորոշումը հայ ժողովրդի նկատմամբ, հետևյալն է. ինչպե՞ս էր նա պատկերացնում հայերի գոյությունն իր ղեկավար

⁷³ Տես այդ մասին երիտասարդ հետազոտող Մ. Անույանի հետաքրքիր ուսումնասիրությունը. Անույան Մելինե, Ճանաչում և դատապարտում. երիտթուրքերի դատավարությունները (1919 – 1921 թթ. և 1926 թ.). Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2013, էջ 117-157:

րած Թուրքիայում: Ակնհայտ է, որ նա դեմ էր հայ ժողովրդին ինքնավարության իրավունք շնորհելուն և խստորեն քննադատում էր Դամաթ Ֆերիդ փաշայի ղեկավարած կառավարության մոտեցումը, որը գտնում էր, որ հայերին կարելի է տրամադրել ինքնավարություն: Իր այդ մոտեցումը նա ձևակերպեց արդեն 1919 թ. հունիսի 3-ին, այսինքն՝ Փոքր Ասիայում գտնվելու հենց առաջին օրերին, և հույժ գաղտնի ծածկագրով ուղարկեց տարածաշրջանում տեղակայված բանակային ստորաբաժանումների հրամանատարներին և քաղաքացիական կառավարման մարմինների ղեկավարներին⁷⁴:

Քեմալը հայերին բնութագրում էր որպես ամբարտաձևան ժողովուրդ, որն օգտագործում է դրսի ուժերին թուրք իշխանությունների դեմ, և որին պետք է ցույց տալ իր տեղը⁷⁵:

Մուսթաֆա Քեմալը կատաղի պայքարում էր, որ Արևմտյան Հայաստանում չստեղծվի հայկական պետականություն: Նա դա համարում էր Անտանտի երկրների «նվերը»⁷⁶ հայ ժողովրդին:

Քեմալը հավատացած էր, որ հայերն ընդհանրապես «ի վիճակի չեն ունենալու անկախ կառավարությամբ պետութ-

⁷⁴ [Atatürk] Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: I. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 58.

⁷⁵ [Atatürk], Atatürk'un Söylev ve Demeçleri. I: Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve C. H. P Kurultaylarında (1919 – 1938). (Açıklamalı Dizin İle). 5. Baskı. [Ankara], 2006, s. 101.

⁷⁶ [Atatürk] Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: I. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 125.

յուն»⁷⁷: Ամենակարևոր խնդիրը, որի լուծումը նա համարում էր իր ղեկավարած շարժման հիմնական նպատակներից մեկը, Հայաստանի Հանրապետությանը պարտության մատնելն էր:

1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին կառավարության անունից հրաման տալով Հայաստանի սահմանին կանգնած թուրքական բանակի հրամանատար Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային՝ անցնել սահմանը և պատերազմ սկսել Հայաստանի Հանրապետության դեմ, Քեմալն ընդգծեց, որ այդ պատերազմի նպատակն է լինելու Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի ոչնչացումը⁷⁸: Ավելի ուշ, երբ ակնհայտ դարձավ, որ Հայաստանի Հանրապետությունն այլևս զրկվել է Քարաբեքիրի բանակին որոշիչ դիմադրություն ցույց տալու հնարավորությունից, վերջինիս առջև դրվեց մի նոր խնդիր. վերացնել «Հայաստանն իրապես և քաղաքականապես»⁷⁹: Այսպիսով, պարզ դարձավ Մուսթաֆա Քեմալի վերջնական նպատակը՝ վերջ տալ Հայաստանի Հանրապետության գոյությանը:

Քեմալը, ըստ էության, հասավ իր նպատակին. անկախ և ինքնիշխան Հայաստանի Հանրապետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, և նրա «խորհրդայնացված» հատվածը մաս կազմեց Խորհրդային Միության: Դրանից հետո նա

⁷⁷ [Atatürk], Atatürk'un Tamim, Telgraf ye Beyannameleri. IV. Ankara: TTK Basımevi, 1991, s. 97.

⁷⁸ Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 146.

⁷⁹ Տես սույն գրքի «Թուրքական փաստաթղթեր» բաժինը:

ԹԱՄԺ ամբիոնից հայտարարեց. Հայկական հարցը «ամենաարդարացի» ձևով լուծված է⁸⁰:

Եզրակացնենք: Հայկական հարցի արդարացի լուծումը, ըստ Մուսթաֆա Քեմալի, հետևյալն էր. հայ ժողովրդի բնօրրանի մի հատվածի՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը, նրա բռնակցումը Թուրքիայի Հանրապետությանը, հայ ժողովրդի բնօրրանի մեկ այլ հատվածում առաջացած Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես անկախ և ինքնիշխան պետության, «մեջտեղից վերացումը» և տարածքային տեսակետից խիստ աղճատված տեսքով «խորհրդայնացումը» և, ըստ էության, վերացումը որպես անկախ պետություն: Այդպիսով, Քեմալը հավատարիմ մնաց իր երիտթուրքական անցյալին՝ շարունակելով նրանց գործը և իր պատկերացմամբ՝ հասցնելով այն ավարտին:

Երբ Մուսթաֆա Քեմալը հանդես էր գալիս վերը նշված հայտարարությամբ, թվում էր, թե նա հասել է իր նպատակին: Սակայն այսօր արդեն գոյություն ունեն երկու անկախ հայկական պետություններ՝ Հայաստանի և Արցախի հանրապետությունները, և հայ ժողովուրդն իրավացիորեն պահանջում է Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացում և պատմական արդարության վերականգնում:

⁸⁰ Տե՛ս ԹԱՄԺ պաշտոնական արձանագրություններում. Türkiye Büyük Millet Meclisi: I. DÖNEM, 3. Yasama Yılı Açış Konuşmaları, 1 Mart 1922, - Millet Meclisi Tutanak Dergisi D. 1, C. 18, Sa. 2, - https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d3yy.htm

2. ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ

Պատերազմը Հայաստանի առաջին Հանրապետության դեմ, ըստ էության, նախանշված էր քեմալականների՝ Կարինի (էրզրումի) և Սվազի (Սիվասի) համաժողովների որոշումներով: Մենք այդ որոշումներին հատուկ չենք անդրադառնում, քանի որ դրանք բազմիցս քննարկվել են հայրենական պատմագրության մեջ: Մեր նպատակն է թուրքական սկզբնաղբյուրների վերլուծության հիման վրա վերհանել պատերազմի «գաղափարական» հիմնավորման խնդիրները, ինչպես նաև վերլուծել այն սկսելու մասին որոշում ընդունելու և իրականացնելու փուլերը և բացահայտել դրանում Մուսթաֆա Քեմալի դերը: Այդպիսի խնդիր հայրենական պատմագիտությունը ցայսօր իր առջև չի դրել:

Վերը նշված տեսակետից կարևոր է ծանոթանալ «Ազգային ուխտ» (Misak-i Milli) անվանումը ստացած փաստաթղթի ստեղծման պատմությանը և բովանդակությանը, քանի որ այն, ըստ էության, դարձավ այն «գաղափարախոսական» հենքը, որն անհրաժեշտ էր Հայաստանի վրա հարձակումը «հիմնավորելու» համար: Դրա նախաձեռնողն ու հեղինակը Մուսթաֆա Քեմալն էր: Ժամանակակից Թուրքիայում այն բնութագրվում է որպես քեմալական շարժման բուն նպատակներն արտահայտող ծրագիր⁸¹:

⁸¹ Sakin Serdar, Milli Mücadelenin Programı: Misâk-ı Milli, - Atatürk Haftası Armağanı: Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, 10 Kasım, 2005, Sayı: 32, s. 31-48.

Ուշագրավ է այդ փաստաթղթի ընդունման նախապատմությունը: Քեմալի մոտիկ ընկեր և զինակից Ալի Ֆուադը (հետագայում ընդունեց Ջեբեսոյ ազգանունը) պնդում է, որ դեռևս 1907 թ. նա զծել և ցույց էր տվել իրեն Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող բուն Թուրքիայի մի քարտեզ, որը հետագայում համարյա նույնությամբ հիմք ծառայեց «Ազգային ուխտի» նախանշված սահմանների համար⁸²: Ալի Ֆուադի վկայությունից ակնհայտ է դառնում, որ Մուսթաֆա Քեմալն արդեն 1907 թ., երբ դեռ տեղի չէր ունեցել Հայոց ցեղասպանությունը և հայ ժողովրդի բնօրրանի մի զգալի հատվածը կազմող Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությունը չէր ոչնչացվել, դիտարկում էր այն որպես բուն թուրքական տարածք: Այստեղից հետևում է եզրակացություն. Մուսթաֆա Քեմալի հեռուն գնացող ծրագրերում հայ ժողովրդի գոյությունն իր Հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, բացառվում էր, և երիտթուրքական կառավարության իրագործած ցեղասպանությունը միայն նպաստում էր այդ ծրագրերի իրականացմանը:

Քեմալի այս վաղեմի գաղափարներն ընդգծում էին միատարր թուրքական պետության ստեղծման անհրաժեշտությունը, որտեղ կոտորածներից և ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված քրիստոնյա ժողովուրդների մնացորդները զրկված կլինեին իրենց ինքնությունը պահպանելու իրավունքից: Հայոց ցեղասպանության արդյունքներից «օգտվելու» միտումն ակնհայտ է:

⁸² Տես այդ մասին. Sakin Serdar, Misâk-ı Milli'nin Hazırlanışı ve İlanıyla İlgili Görüşler, - Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.: 13, Y.: 2002, s. 316-317:

Զարգացնելով իր մոտեցումները՝ Քեմալը 1919 թ. դեկտեմբերի 28-ին Անկարայում հանդես եկավ երկարաշունչ ճառով և դիմելով այդ քաղաքի երևելիներին՝ նշեց, որ երկրի սահմանների մեջ պետք է ընդգրկել Օսմանյան կայսրության այն տարածքները, որոնք գտնվում էին օսմանյան բանակի հսկողության տակ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի դրությամբ, այսինքն՝ Մուդրոսի զինադադարի ստորագրման օրը⁸³: Ըստ ամենայնի, նա արդեն ուներ ապագա «Ազգային ուխտի» մասին իր պատկերացումը:

1920 թ. հունվարի 3-ից Քեմալը սկսեց Անկարայի իր կենտրոնատեղիում հանդիպել Կոստանդնուպոլիս մեկնող՝ օսմանյան վերջին խորհրդարան ընտրված պատգամավորների հետ և, մանրամասն ծանոթացնելով «Ազգային ուխտի» արդեն իսկ իր նախապատրաստած տեքստի հիմնական դրույթներին, պահանջել, որ նրանք խորհրդարանում ներկայացնեն այդ փաստաթուղթը և հասնեն դրա ընդունմանը⁸⁴:

Քեմալի կողմից առաջադրանք ստացած պատգամավորներն այդպես էլ վարվեցին: Նրանք սկզբում նախաձեռնեցին ոչ պաշտոնական քննարկումներ, հետագայում ստեղծեցին նույնպես ոչ պաշտոնական հանձնաժողով, որը մշակեց փաստաթղթի վերջնական տեքստը: Այն ընթերցվեց խորհրդարանի ոչ պաշտոնական փակ նիստում հունվարի 28-ին և ընդունվեց, սակայն պահվեց գաղտնի: Առաջին անգամ այդ

⁸³ Şku [Atatürk], Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 6 (1919-1920), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001, s. 30.

⁸⁴ Şku այդ մասին. Sakin Serdar, Misâk-ı Milli'nin Hazırlanışı ve İlanıyla İlgili Görüşler, - Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.: 13, Y.: 2002, s. 319:

փաստաթղթի գոյության մասին հանրությունն իմացավ փետրվարի 3-ին, երբ Կոստանդնուպոլսում հրատարակվող «Ենի գյուն» լրագիրը հանդես եկավ համապատասխան հրապարակումով՝ նշելով, որ այն ծրագիր է, որի շուրջ համախմբվել են տարբեր հայացքների տեր պատգամավորներ: Միայն փետրվարի 17-ին օսմանյան խորհրդարանը պաշտոնապես ընդունեց և հրապարակեց «Ազգային ուխտը»⁸⁵:

«Ազգային ուխտը» բաղկացած էր նախաբանից և 6 կետից⁸⁶: Առաջին կետը նշում էր, որ «Օսմանյան կայսրության այն տարածքների ճակատագիրը, որոնք բնակեցված են բացառապես արաբական մեծամասնությամբ և որոնք 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարի կնքման պահին գրավված են եղել թշնամական բանակների կողմից, պետք է որոշել տեղական ազգաբնակչության ազատ արտահայտված կամքի համաձայն», այսինքն՝ ճանաչվում էր օսմանյան տիրապետության ներքո հարյուրամյակներ գտնված արաբների ինքնորոշման իրավունքը: Արաբ ժողովրդի նկատմամբ քեմալականների՝ արտաքուստ «բարի» կամքն արտահայտող այս դրույթի հիմքում ընկած էր մի շատ պարզ իրողություն. արաբները պատերազմի տարիներին բարձրացրել էին զինված ապստամբություն, հաղթել էին, արդեն դուրս էին եկել թուրքերի իշխանությունից և գտնվում էին հաղթական բրիտանական

⁸⁵ Sakin Serdar, İlan Ediliş Sürecinde Misâkımillî ve Mustafa Kemal Atatürk, - Askerî Tarih Araştırmalı Dergisi, Yıl: 2, Şubat 2004, Sayı: 3, s. 77- 78.

⁸⁶ Տեքստը տես. Milli Egemenlik Belgeleri: Havza Genelgesi, Amasya Tamimi, Erzurum Kongresi Beyannamesi, Sivas Kongresi Beyannamesi, Misak-ı Milli Beyannamesi, Ankara: TBMM Basımevi, 2015, s. 35-36.

բանակի պաշտպանության ներքո: Այլ խոսքերով՝ թուրքերը կորցրել էին արաբական երկրները և հնարավորություն չունեին դրանք վերանվաճել: Այս պայմաններում նրանց մնում էր միայն «ճանաչել» արաբ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը: Նախապատերազմական օսմանյան պետության մնացած բոլոր տարածքները, որոնք Մուղրոսի գինադադարի կնքման օրը չէին գրավված դաշնակիցների կողմից, հայտարարվում էին Օսմանյան կայսրության անբաժանելի միասնություն կազմող տարածք: Այդպիսով, բացառվում էր Արևտյան Հայաստանի և Հայկական հարցի գոյությունը, այն, ինչը ստիպված ընդունել էր երիտթուրքերի կառավարությունը 1914 թ. հունվարին՝ համաձայնելով օտար պետությունների հսկողության ներքո իրականացնել բավական լուրջ բարենորոգումներ կայսրության հայկական վիլայեթներում:

Հայ ժողովրդի համար կարևոր նշանակություն ուներ նաև 2-րդ կետը: Այն վերաբերում էր Կարսի, Արդահանի և Բաթումի լիվաներին (գավառներին), որոնք, ինչպես հայտնի է, նախքան Առաջին աշխարհամարտը գտնվում էին Ռուսական կայսրության կազմում: Նշվում էր, թե նրանց բնակչությունը հանրաքվեի արդյունքում արդեն որոշել է միանալ «մայր հայրենիքին», և պատրաստակամություն էր հայտնվում մեկ անգամ ևս այնտեղ անցկացնել հանրաքվե: Իրականում հանրաքվեի մասին դրոյթով քեմալականները քողարկում էին այս կետի բացահայտ հակահայկական էությունը, քանի որ այն ուղղված էր հայ ժողովրդի պատմական անառարկելի իրավունքի դեմ: Փաստաթղթում հիշատակված հանրաքվեն ժամանակին անց էր կացվել Մեծ եղեռնի հեղինակներից մեկի՝

էնվեր փաշայի նախաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ՝ բազմաթիվ աղաղակող խախտումներով:

Փաստաթղթի երրորդ կետը վերաբերում էր Արևմտյան Թրակիայի, իսկ չորրորդը՝ նեղուցների կարգավիճակին: Երկու դեպքում էլ նախատեսվում էր պահպանել օսմանյան տիրապետությունը: Հինգերորդ կետով հայտարարվում էր, որ Օսմանյան կայսրությունում բնակվող փոքրամասնությունների իրավունքների պահպանումը պայմանավորված կլինի հարևան երկրներում մուսուլմանների իրավունքների պահպանմամբ: Այս ձևակերպումը տարբերվում էր Մուսթաֆա Քեմալի առաջարկած տարբերակից և վկայում էր, որ խորհրդարանի անդամները, հավանական է՝ Կոստանդնուպոլիսի կառավարության կողմնակիցների առաջարկով, փորձել էին հանդես գալ մի փոքր ավելի «ճկուն» դիրքերից՝ ցույց տալով դաշնակիցներին, որ «Ազգային ուխտը» հարգում է նրանց կողմից առաջ քաշված սկզբունքները՝ միաժամանակ առիթը բաց չթողնելով օգտագործել բալկանյան և կովկասյան հարևան երկրներում բնակվող մուսուլմաններին՝ որպես գործիք հարևանների վրա ճնշում իրականացնելու նպատակով:

Վերջին՝ վեցերորդ կետը փաստորեն ազդարարում էր, որ Օսմանյան կայսրությունը ոչ միայն չի ճանաչում կապիտուլյացիաները, այլև պետական պարտքի վճարումներն իրականացնելու է ընտրովի՝ ելնելով այն հանգամանքից՝ արդյո՞ք խոչընդոտում են դրանք երկրի զարգացմանը, թե՞ ոչ:

Ընդհանուր առմամբ՝ «Ազգային ուխտն» աչքի էր ընկնում ազգայնամոլական բնույթով՝ լիովին համապատասխանելով քեմալական շարժման գաղափարական և քաղաքական

հիմնադրույթներին: Այն ավելի շատ հիշեցնում էր պատերազմում հաղթանակած, այլ ոչ թե պարտված երկրի խորհրդարանի հայտարարություն, որը գործում էր Անտանտի հաղթող պետություններից Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի զինված ուժերի հսկողության տակ գտնվող մայրաքաղաքում:

Պատահական չէ, որ «Ազգային ուխտն» առաջացրեց վերջիններիս դժգոհությունը և սուր հակազդեցությունը: Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջը բնութագրեց այն որպես վտանգավոր, որն արգելք կարող էր դառնալ Անտանտի և Օսմանյան կայսրության միջև նախատեսվող խաղաղության պայմանագրի ստորագրման համար: Որոշվեց վերջ դնել խորհրդարանի գործունեությանը, ինչպես նաև ավելի խիստ հսկողության տակ վերցնել մայրաքաղաքը, որտեղ հետզհետե ուժեղանում էին քեմալականների կողմնակիցները: Սուլթանի համաձայնությամբ 1920 թ. մարտի 16-ին Կոստանդնուպոլիսը պաշտոնապես հայտարարվեց գրավված դաշնակիցների կողմից: Նրանց զինված ստորաբաժանումների թվաքանակը մայրաքաղաքում ու շրջակայքում հասցվեց 60 հազարի: Հայտարարվեց ռազմական դրություն, դաշնակիցները ցրեցին խորհրդարանը, ձերբակալեցին պատգամավորների մի մասին, ինչպես նաև աչքի ընկնող քաղաքական այն գործիչներին, որոնք պաշտպանում էին քեմալականներին:

Անտանտի երկրները ճիշտ էին կոահել Քեմալի մտադրությունները՝ «Ազգային ուխտի» նախապատրաստումը և ընդունումը նշանակում էին, որ նա արդեն սկզբունքորեն որոշում է կայացրել պատերազմ սկսելու մասին: Նրանց ձեռնարկած միջոցները կարող էին գործադրվել միայն մայրաքաղա-

քում: Սակայն Քեմալի թիրախը Կ.Պոլիսը չէր: Նա որոշել էր սկսել «Ազգային ուխտի» դրույթները բռնի ուժով իրականություն դարձնելու քաղաքականությունը կայսրության հակառակ կողմից՝ Արևելքից: Նա արդեն ընտրել էր այդ քաղաքականության առաջին թիրախը՝ դա Հայաստանի Հանրապետությունն էր: Թուրքիայում հրատարակված նյութերը, այդ թվում նաև Ջինված ուժերի Գլխավոր շտաբի կողմից, հնարավորություն են տալիս վերականգնելու 1920 թ. ընթացքում հույժ գաղտնիության պայմաններում Հայաստանի դեմ պատերազմի նախապատրաստման ընթացքը:

Պատահական չէ, որ Մուսթաֆա Քեմալն առաջին անգամ հայտնում է Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելու անհրաժեշտության վերաբերյալ իր եզրակացության մասին 1920 թ. փետրվարի 5-ին, Կ.Պոլսում խորհրդարանի կողմից «Ազգային ուխտի» գաղտնի ընդունումից մեկ շաբաթ անց, ինչը նշանակում էր, որ նախապատրաստման «գաղափարական» փուլն ավարտված է և կարելի է անցնել բուն պատերազմի նախապատրաստմանը: Այդ օրը Մուսթաֆա Քեմալը, որն ընտրվել էր ազգայնամուլական շարժման Ներկայացուցչական մարմնի ղեկավար, նրա անունից ծածկագրով դիմում է 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քարաբեքիր փաշային և առաջարկում⁸⁷, որ Հայաստանի դեմ հարձակման անցնելու նպատա-

⁸⁷ Իր օրագրում Քարաբեքիրը 1920 թ. փետրվարի 6-ին կատարում է հետևյալ գրառումը. «Մ. Քեմալի առաջարկը Կովկասում հարձակման մասին» - Տեւ. Karabekir Kâzım, Günlükler (1906 - 1948). 1. Cilt. Çeviriyazı: Budak Kayabek. Hazırlayan: Yücel Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 663.

կով սկսվի «պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական զորակոչ»⁸⁸:

Քեմալի վերը նշված ծածկագիրը կարևոր փաստաթուղթն է, որը վկայում է, որ նա էր, որ նախաձեռնեց Հայաստանի դեմ պատերազմը և որ նա այդ արեց դեռևս 1920 թ. փետրվարի սկզբին, նախքան Սևրի դաշնագրի ստորագրումը: Թուրքիայի Հանրապետության ՁՈւ Գլխավոր շտաբի հրատարակություններից մեկը, հիմք ընդունելով այդ ծածկագիրը, Քեմալին բնութագրում է որպես «Արևելքում իրականացվելիք հարձակման հիմնական գաղափարի» հեղինակ⁸⁹: Ուշագրավ է, որ Քարաբեքիրին հանգիստ չէին տալիս Քեմալի «դափնիները»՝ որպես Հայաստանի դեմ պատերազմի նախաձեռնող: Իր հուշագրությունների ստվարածավալ հատորում նա գրում է, որ պատերազմի մասին ինքը «մտածել» էր դեռևս Քեմալից մեկ տարի առաջ⁹⁰...

Ի պատասխան Քեմալի «առաջարկին»՝ Քարաբեքիր փաշան հայտնում է, որ մի կողմից՝ բնակլիմայական պայմանները Հայաստանի դեմ բացվելիք ռազմաճակատում անբարենպաստ են, ինչը կդժվարացնի զորքերի մատակարարման խնդիրները, իսկ մյուս կողմից՝ քանի դեռ բոլշևիկները չեն անցել Կովկասյան լեռնաշղթան և չեն մտել Ադրբեջան, թուրքական բանակը կարող է ենթարկվել պարտության: Նա մաս-

⁸⁸ Տես փաստաթղթի տեքստում. Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959-1960, s. 466.

⁸⁹ Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 56.

⁹⁰ Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959-1960, s. 463.

նավորապես նշում է, որ ձմեռվա պայմանները շատ ծանր են, առատ ձյուն էր տեղացել, և հրաժարվում է կատարել հրամանը⁹¹: Քեմալը և Ներկայացուցչական մարմինը համարում են հրամանատարի առարկությունները հիմնավորված և ընդունում են դրանք⁹²: Ձորակոչը հետաձգվում է:

Սակայն Մուսթաֆա Քեմալը չի հրաժարվում Հայաստանի դեմ պատերազմ սանձազերծելու իր գաղափարից՝ որպես պատրվակ օգտագործելով Անտանտի երկրների կողմից 1920 թ. մարտի 16-ին մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի պաշտոնապես գրավումը: Նա հենց նույն օրը՝ մարտի 16-ին, նորից դիմում է Քարաբեքիրին և հարցնում նրա կարծիքը Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելու բարենպաստ ժամկետների մասին⁹³: Քարաբեքիրի պատասխանը վկայում է, որ նա դեռևս անբարենպաստ է համարում և՛ ռազմաքաղաքական իրադրությունը, և՛ բնակլիմայական պայմանները՝ հարձակում սկսելու տեսակետից: Նա մասնավորապես նշում է, որ Էրզրումի (Կարինի) և Սարիղամիշի միջև գտնվող տարածաշրջանում մեծ քանակությամբ ձյուն է նստած և այդ պատճառով հնարավոր կլինի հարձակումը սկսել ապրիլի սկզբներին, իսկ ավելի լավ է՝ ապրիլի կեսերից հետո: Միաժամանակ նա առաջարկում է արդեն սկսել նախապատրաստական աշխատանքները հար-

⁹¹ Տես փաստաթղթի տեքստում. Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959-1960, s. 467-468.

⁹² Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 57.

⁹³ Տես. [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 41.

ձակման համար և սպասել բարենպաստ պահին⁹⁴: Քեմալը համաձայնում է Քարաբեքիրի առաջարկին, ինչի մասին և հայտնում է նրան:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ արդեն 1920 թ. մարտից սկսվում են Հայաստանի դեմ պատերազմի նախապատրաստման աշխատանքները:

Քյազըմ Քարաբեքիր փաշան, որն ուշադիր հետևում էր բոլշևիկյան Ռուսաստանի Կարմիր բանակի գործողություններին, լրատվություն ստանալով, որ Կարմիր բանակը պարտության է մատնել Դենիկինի զորքերին և ճանապարհ է բացել դեպի Կովկաս, այս անգամ արդեն ինքն է դիմում է Մուսթաֆա Քեմալին՝ առաջարկով. սկսել հարձակումը Հայաստանի ուղղությամբ՝ Կարմիր բանակին հնարավորինս ավելի առաջխաղացման պայմաններում հանդիպելու և Կարսի, Արդվինի ու Արդահանի սանջակները գրավելու համար:

Իր զեկուցագրում՝ ուղղված Մուսթաֆա Քեմալին 1920 թ. մարտի 28-ին, , Քարաբեքիրը, մասնավորապես, նշում էր, որ ազգի և պատմության առջև մեծ պատասխանատվություն կլինի, եթե բաց թողնվի պահը՝ հասնելու Թուրքիայի այն սահմաններին, որոնք նախանշված էին ռուսների հետ ստորագրված Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով: Նրա զեկուցագրից պարզ է դառնում, որ Հայաստանի վրա հարձակման նպատակն է լինելու գրավել ողջ տարածքները՝ մինչև Արաքս գետը: Նա նաև նշում է, որ արդեն սկսվել են նախապատրաստական աշխատանքները, և մեկ անգամ ևս ընդգծում է, որ

⁹⁴ Այդ փաստաթուղթը հրատարակել է Քյազըմ Քարաբեքիրը: Steu Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959-1960, s. 534-535.

այդ տարվա, այսինքն՝ 1920 թ. ձմեռը չափազանց խիստ լինելու պատճառով, ապրիլի 15-ից ավելի վաղ գործողություններ սկսելն անհնարին է: Միաժամանակ նա խնդրում է արդեն սկսված բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները պահել գաղտնի⁹⁵:

Մուսթաֆա Քեմալը, ստանալով և քննարկելով Քարաբեքիրի վերը նշված զեկուցագիրը, հանգում է եզրակացության, որ անհրաժեշտ է արագացնել Հայաստանի դեմ պատերազմի նախապատրաստական աշխատանքները՝ ապահովելով գաղտնիությունը, մասնավորապես գաղտնի պահելով հարձակումն սկսելու ճշգրիտ ժամկետը: Նա եզրակացնում է, որ նախապատրաստվող պատերազմը թուրքական պետության և թուրք ազգի փրկության միակ միջոցն է⁹⁶:

Թուրքական փաստաթղթերի ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու պատերազմի նախապատրաստման ուղղությամբ իրականացվող գործնական քայլերի մասին: Մասնավորապես, Քարաբեքիրը, որպես առաջին քայլ, հրապարակում է մի հայտարարագիր, որը նպատակ ուներ սահմանամերձ շրջաններում տարածելու հակահայկական տրամադրություններ և համախմբելու բնակչությանը Հայաստանի Հանրապետության դեմ՝ ներկայացնելով վերջինիս որպես թշնամի: Հայտարարագրում հատուկ շեշտվում էր մահմեդական ազգաբնակչության միասնական

⁹⁵ Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 58-59.

⁹⁶ Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 59.

գործողությունների անհրաժեշտությունը՝ այդպիսով ձգտելով օգտագործել նաև քրդերին նախապատրաստվող պատերազմում⁹⁷:

Միաժամանակ սկսվում են աշխատանքները Հայաստանի դեմ հարձակման գործողությունների ծրագիրը նախապատրաստելու ուղղությամբ: Այդ ծրագիրը պատրաստ եղավ շուրջ երկու ամիս անց և 1920 թ. մայիսի 26-ին ուղարկվեց Քարաբեքիրի հրամանատարության ներքո գտնվող կորպուսի ստորաբաժանումներին: Այստեղ որպես հարձակման թիրախ նշվում էին Իգդիրի գրավումը և Արաքս գետին հասնելը: Այդ օպերատիվ պլանը նախատեսում էր, որ հյուսիսից թուրքական զորքերը կստանան բուշևիկների աջակցությունը, ինչը կհեշտացնի նրանց առաջխաղացումը: Այն հատուկ նշում էր, որ պատերազմի նպատակն է լինելու ապահովել «Ազգային ուխտով» նախանշված Թուրքիայի սահմանները, որոնց մեջ մտնելու էին ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլ նաև Կարսի, Արդահանի, Արդվինի նահանգները, ինչպես նաև Նախիջևանը և Իգդիրը⁹⁸:

Ապրիլի վերջերին, ավելի հստակ ապրիլի 26-ին, երբ բնակլիմայական պայմանները դարձան բարենպաստ և հայտնի դարձավ, որ Կարմիր բանակը մտել է Ադրբեջան, 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քարաբեքիր փաշան մի նոր զեկուցագրով դիմեց Մուսթաֆա Քեմալին, հայտնելով, որ ար-

⁹⁷ Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 59-60.

⁹⁸ Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 59.

դեն ստեղծվել են Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելու համար բարենպաստ պայմաններ: Նա ընդգծում էր, որ արդեն իսկ կորպուսը սկսել է պատերազմի նախապատրաստական աշխատանքները, որոնք կավարտվեն երկու շաբաթ անց: Քարաբեքիրը Քեմալի ուշադրությունը հրավիրում էր 2 հանգամանքի վրա: Առաջին. երբ ավարտվեն նախապատրաստական աշխատանքները և կորպուսը պատրաստ լինի հարձակմանը, զորքերին երկար ժամանակ սպասողական վիճակում պահելը կազդի նրանց մարտունակության վրա: Երկրորդ հանգամանքը քաղաքական բնույթի էր: Քարաբեքիրը մտավախություն ուներ, որ Կարմիր բանակի առաջխաղացումը Հարավային Կովկասում կարող է կանգնեցնել իրենց՝ թուրքերին, փաստի առջև, քանի որ Կարմիր բանակը կարող է շարունակել հարձակումը նաև Հայաստանի ուղղությամբ: Այդ պատճառով Քարաբեքիրն առաջարկում էր, որ պատերազմ սկսելու որոշումն ընդունվի անհապաղ⁹⁹:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 27-ին, Քեմալը, ի պատասխան Քարաբեքիրի վերը նշված զեկուցագրի, հայտնում է, որ պատերազմի մասին վերջնական որոշումը կարող է ընդունել միայն Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը և պետք է սպասել նրա որոշմանը՝ միաժամանակ շարունակելով նախապատրաստական աշխատանքները:

Մուսթաֆա Քեմալի կողմից Քարաբեքիրին ուղարկված հրամանում նշվում էր, որ հաստատվել են դաշնակցային հարաբերություններ բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ և նախա-

⁹⁹ Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 79.

տեսվում է նրա հետ անցկացնել համատեղ գործողություններ անգլիական իմպերիալիստների և նրանց դաշնակից Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Այդպիսով, Քեմալը հրամայում էր Քարաբեքիրին դեռևս զերծ մնալ Հայաստանի վրա հարձակումից, քանի որ Ռուսաստանի հետ համագործակցությունը, ինչպես նաև Ռուսաստանից ստացվելիք լայնածավալ օգնությունը դեռևս քննարկման փուլում էին¹⁰⁰:

Քարաբեքիրը, գնահատելով առաջին հերթին տարածաշրջանում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը, մայիսի 6-ին նոր զեկուցագրով դիմում է Քեմալին՝ նշելով, որ, իր կարծիքով, արդեն ստեղծվել է բարենպաստ իրադրություն Հայաստանի վրա հարձակվելու համար, քանի որ Հայաստանի սահմանին է գտնվում Կարմիր բանակը: Քարաբեքիրն ընդգծում էր, որ «պահը չի կարելի բաց թողնել»¹⁰¹:

Նույն օրը Քեմալը, պատասխանելով Քարաբեքիրին, նշում է, որ դեռևս վաղ է սկսել Հայաստանի դեմ պատերազմը, քանի որ արտաքին դրությունն անբարենպաստ է, նա, մասնավորապես, նշում է, որ դեռևս պարզ չէ, թե ինչ կոնկրետ պայմանների հիման վրա հնարավոր կլինի դաշինք կնքել բոլշևիկների հետ: Ընդգծենք, որ կառավարությունը քննարկել է, ինչպես նշված Քեմալի կողմից ստորագրված

¹⁰⁰ Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 80.

¹⁰¹ Ştu զեկուցագրի տեքստում. Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959-1960, s. 705-706.

փաստաթղթում, «Հայաստանի կառավարության մեջտեղից վերացման և ոչնչացման» հարցը¹⁰²:

Քեմալի վերը նշված գրությունը ցույց է տալիս, որ նա Հայաստանի դեմ պատերազմը դիտարկում էր՝ հաշվի առնելով Թուրքիայի դեմ աշխարհում գոյություն ունեցող բացասական վերաբերմունքը: Նա գրում էր, որ «հայկական իրադարձությունները», նկատի ունենալով Հայոց ցեղասպանությունը, ողջ քրիստոնյա աշխարհը տրամադրել են թուրքերի դեմ, և եթե Թուրքիան պատերազմ սկսի Հայաստանի դեմ, դա կառաջացնի հակաթուրքական տրամադրությունների նոր ալիք: Այդ պատճառով նա հրամայում է Քարաբեքիրին շարունակել գաղտնի նախապատրաստվել պատերազմին և սպասել հրամանի, որը կտրվի, երբ ստեղծվի բարենպաստ իրավիճակ¹⁰³:

Դրանից հետո շուրջ երկու ամսվա ընթացքում Քեմալի և Քարաբեքիրի միջև տեղի է ունենում ինտենսիվ գրագրություն: Հունիսի 1-ին Կառավարությունը Քեմալի ղեկավարությամբ, արձագանքելով Քարաբեքիրի հերթական առաջարկին, մեկ անգամ ևս հետաձգում է Հայաստանի վրա հարձակման ամսաթիվը, նշելով, որ անհրաժեշտ է ապահովել այնպիսի պայմաններ, որ հնարավոր լինի ստանալ ռազմական օգնություն,

¹⁰² Տես կառավարության որոշման տեքստում. [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 131.

¹⁰³ [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s.132.

Քեմալը՝ Յըլդըրըմ Բաևակային խմբի նորանշանակ
հրամանատար. աջից երկրորդը՝ նախկին հրամանատար
Լ. Ֆոն Չանդերսը. 31.10.1918

Քեմալը, Էնվերը և Ջեմալը. 1917 թ.

Քենալը Բիթլիսի մոտակայքում, 1916 թ.

Քենալը (աջից) և Քարաբեքիրը

Թուրքիայի բարոտիկոնի տարածքը՝ ըստ Ազգային ուխտի

Մուսթաֆա Քեմալը գորավարժության
ժամանակ

Թուրք զավթիչները Հայաստանի
Հանրապետությունում, 1920 թ.

քանի որ քեմալականների ուժերը միայնակ չեն կարող պարտության մատնեն հայկական բանակին¹⁰⁴:

Աստիճանաբար ավելի հստակ տեսք էր ստանում քեմալականների դաշինքը ռուս բոլշևիկների հետ: Այս պայմաններում, 1920 թ. հունիսի 6-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը՝ Մուսթաֆա Քեմալի ղեկավարությամբ, որոշում է ընդունում Հայաստանի վրա հարձակում սկսելու վերաբերյալ: Որպես հարձակման թիրախ նշվում են Սողանլի լեռնանցքի գրավումը և Կարսի, Արդվինի և Արդահանի միացումը Թուրքիային: Կառավարության այդ որոշման տակ բացի Քեմալից ստորագրել են գլխավոր շտաբի պետ Իսմեթը, կառավարության անդամներ Իսմայիլ Ֆազլը, դոկտոր Ադնանը, դոկտոր Ռզա Նուրը, Ջելալեդդին Արիֆը և Ջամիլ Բեյը: Կառավարության որոշումը ենթադրում էր, որ հարձակման ճշգրիտ ժամկետը կորոշվի 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քարաբեքիրի կողմից¹⁰⁵:

Սկսելով իրականացնել կառավարության վերը նշված որոշումը՝ Քարաբեքիրն արդեն երկու օր հետո, 1920 թ. հունիսի 8-ին, հրապարակայնորեն հայտարարում է զորահավաք: Հետաքրքիր է, որ, ինչպես երևում է զորահավաքի մասին հայտարարության տեքստից, մահմեդական բնակչությանը համախմբելու նպատակով Քարաբեքիրը նույնիսկ թույլ էր

¹⁰⁴ Տես կառավարության որոշման տեքստում [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 146-149.

¹⁰⁵ Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 84.

տվել իրական իրադրության կեղծիք՝ հայտարարելով, որ «մահմեդական բանակները մոտեցել են մեզ և կարող են մեկնել օգնության ձեռք»: Այդ հայտարարության մեջ ասվում էր, որ «մինչև այժմ թուրքերի նկատմամբ ամենամեծ թշնամությունը ցույց են տվել հայերը», ինչը երբեք չի կարող մոռացվել: Հայտարարության մեջ ընդգծվում էր նաև, որ հայերի կողմից թույլ տրված այդ ահավոր «զուլումի» և անարդարության դեմ թուրքերի հետ համախմբվել են բոլշևիկները և մահմեդական բանակները, որոնք պետք է ոչնչացնեն բոլոր թշնամիներին¹⁰⁶:

Այդպիսով, կառավարության որոշումով ավարտվում է Հայաստանի դեմ պատերազմի նախապատրաստման վերջին փուլը: Ընդհանուր առմամբ նախապատրաստումը տևեց շուրջ կես տարի: Այն սկիզբ առավ Մուսթաֆա Քեմալի նախաձեռնությամբ և ընթացավ նրա անմիջական ղեկավարության ներքո:

3. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԻՐԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Հայաստանի վրա հարձակման վերջնական ժամկետը որոշվեց հաշվի առնելով հիմնականում արտաքին գործոնը: 1920 թ. օգոստոսի վերջին և սեպտեմբերի սկզբին իրադրությունն այնպիսին էր, որ Հայաստանի դեմ նախանշվող պատերազմին չէին միջամտի ո՛չ արևմտյան երկրները, ո՛չ էլ բոլ-

¹⁰⁶ Ştu. Türk İstikâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s. 85.

շիկները: Որոշիչ նշանակություն ունեցավ քեմալականների և բոլշևիկների միջև փաստացի դաշնակցային հարաբերությունների հաստատումը: 1920 թ. սեպտեմբերի 8-ին Կարին (Էրզուրում) հասավ Ռուսաստանից՝ որպես օգնություն ուղարկված 200 կիլոգրամ ոսկին: Նրա մի մասը հանձնվեց Քարաբեքիրի հրամանատարության տակ գտնվող բանակին, մյուս մասը ուղարկվեց Անկարա և օգտագործվեց քեմալականների պաշտոնյաների և սպաների աշխատավարձերը վճարելու նպատակով:

Հրամանը՝ հարձակվելու Հայաստանի վրա, տրվեց 1920 թ. 20 սեպտեմբերին: Այն կառավարության անունից ստորագրված է Մուսթաֆա Քեմալի կողմից¹⁰⁷: Հարձակման նպատակն էր հոչակվում «հայկական զինված ստորաբաժանումների ոչնչացումը»:

Հայաստանի սահմանին կենտրոնացվել էր 50 հազարանոց բանակ, որի կազմի մեջ մտնում էին նաև խաղաղ ազգաբնակչության դեմ թալանի և վայրագությունների պատրաստ անկանոն զինված ջոկատները:

Հետևելով Անկարայից ստացված հրամանին Քարաբեքիրը սեպտեմբերի 24-ին իր հերթին հրամայեց իր հրամանատարության տակ գտնվող զորամիավորումներին սեպտեմբերի 26-ին ցերեկվա ընթացքում ավարտել բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները և 26-ից 27-ի գիշերն անցնել հարձակման: Նախիջևանի շրջանում նույն օրը պետք է հա-

¹⁰⁷ Հրամանի տեքստը տես. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine, Ankara, 20 Eylül, Şifre, - [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 189-190.

մատեղ հարձակում սկսեին թուրքական և ռուսական ստորաբաժանումները: Հետագայում հարձակումը հետաձգվեց մեկ օրով և սկսվեց սեպտեմբերի 28-ին: Այդպիսով իրականություն դարձավ Մուստաֆա Քեմալի դեռևս 1920 թ. փետրվարին առաջ քաշած գաղափարը Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելու վերաբերյալ:

Հայաստանի դեմ ռազմական գործողությունների ընթացքում Քեմալի դերը նվազեց, առաջին պլան մղվեց Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար նշնակված Քյազըմ Քարաբեքիր փաշան:

Նրա ղեկավարած բանակը, որին միացել էին բազմաթիվ զինված ավազակախմբեր, ներս խուժեց Հայաստան, ամենուրեք տարածելով մահ ու ավերածություն: Այդ “հերոսությունների” համար Քարաբեքիրին շնորհվեց *ֆերիքի* (գեներալ լեյտենանտի) զինվորական կոչում¹⁰⁸, իսկ պատերազմի ավարտից հետո նա պարգևատրվեց “Կանաչ և կարմիր ժապավեններով Անկախության մեդալով”¹⁰⁹ և մտավ հանրապետական Թուրքիայի պաշտոնական պատմության տարեգրության մեջ որպես “Արևելքի նվաճող”¹¹⁰: Իր անկախ հայացքներով աչքի ընկնող թուրք պատմաբան Ջեմալ Քուֆայը ժամանակին Քարաբեքիրի գործունեությանը տվել է ավելի

¹⁰⁸ Erat Muhammed, Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermeniler Üzerine Harekâtı (1920). – Kafkas Araştırmaları, II, 1996, s. 102.

¹⁰⁹ Erat Muhammed, Yılmaz Halide, Kâzım Karabekir'in Hayatı ve Çanakkale Savaşlarındaki Rolü. - T. C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği, 4: Çanakkale Savaşı Semineri, 2003, s. 17.

¹¹⁰ Turan Şerafettin, Türk Devrim Tarihi II: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne. İstanbul, 1992, s. 202.

իրական գնահատական, բնութագրելով այն որպես «Հայաստանի ոչնչացում»¹¹¹:

Փաստորեն, Քարաբեքիրը կատարում էր Քեմալի կամքը: Նրա ղեկավարած բանակի գործելակերպը խաղաղ բնակչության նկատմամբ շարունակում էր երիտթուրքերի ցեղասպանական «ավանդույթները»¹¹²: Այդ նմանությունը ակնհայտ էր նաև ժամանակակիցների և նույնիսկ հայ կոմունստների համար: Բ. Լեգրանին ուղղված նամակում Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Ա. Մոսվյանը ընգծում էր այդ հանգամանքը¹¹³:

Սակայն նույնիսկ Քարաբեքիրը մինչև վերջ չէր հասկանում իր ղեկավարի և վաղեմի ընկերոջ՝ Քեմալի բուն նպատակը, կապված Հայաստանի դեմ պատերազմի հետ: Դրա մասին պատկերացում է տալիս հետևյալ միջադեպը:

1920 թ. նոյեմբերի 5-ի երեկոյան Քարաբեքիրի զորքերը դիրքեր զբաղեցրեցին Ալեքսանդրապոլից դեպի արևմուտք գտնվող բարձրունքների վրա և այդպիսով անմիջական վտանգ ստեղծեցին քաղաքի համար: Հաջորդ օրվա առավոտյան Քարաբեքիրը ստացավ Հայաստանի կառավարության առաջարկը զինադադար հաստատելու մասին, որը ուղարկվել էր դեռևս նոյեմբերի 3-ին: Քարաբեքիրը այն փոխանցեց իր ղեկավարությանը և չսպասելով նրանից համա-

¹¹¹ Տես նրա գրչին պատկանող հետևյալ հետազոտությունը. Kutay Cemal, Karabekir Ermenistanı Nasıl Yok Etti? İstanbul, 1956.

¹¹² Ինքը Քարաբեքիրը նույնպես եղել է երիտթուրքական կուսակցության անդամ:

¹¹³ Տես. Հայաստանի պատմության պետական արխիվ, ֆ.114, ց. 2, գ. 31:

պատասխան ցուցումների, անհապաղ ներկայացրեց հայկական կողմին վերջնագրային բնույթի մի շարք պահանջներ: Հաջորդ օրը, նոյեմբերի 7-ին, հայկական կողմը, ընդունելով վերջնագրի պայմանները, Ալեքսանդրապոլը հանձնեց թուրքերին:

Քարաբեքիրի այդ հաջողությունը, փաստորոշելով, արագացրեց կառավարության և Գլխավոր սպայակույտի կողմից Հայաստանի հետ պատերազմում Թուրքիայի վերջնական նպատակների վերաձևակերպման գործընթացը: Այն խտացված ձևով արտահայտվեց գինադադարի վերաբերյալ հայկական կողմին ուղղված երկու վերջնագրերի տեքստերում¹¹⁴: Առաջինը, թվագրված նոյեմբերի 6-ով, պարունակում էր ավելի մեղմ պահանջներ, քան թե երկրորդը, որը ներկայացվել էր ընդամենը երկու օր անց՝ նոյեմբերի 8-ին: Նրանցից առաջինը արդյունք էր Քարաբեքիրի “ինքնագործունեության”, որի համար, ամենայն հավանականությամբ, հիմք էր ծառայել Անկարայի կառավարության նոյեմբերի 2-ի համեմատաբար ավելի մեղմ պահանջներ ներկայացնող նոտան, իսկ երկրորդը գրված էր Մուսթաֆա Քեմալի կողմից կատարված իրադրության վերագնահատումներից հետո: Նրա համար հիմք էր ծառայել ԹԱՄԺ-ի կառավարության արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ահմեթ Մուհթարի նոյեմբերի 8-ով թվագրված հույժ գաղտնի ծածկագիրը, որի հասցեատերը

¹¹⁴ Վերջնագրերի տեքստերը տես. Միմոն Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն. Երևան, 1993, էջ 511 – 513:

Քարաբեքիրն էր¹¹⁵: Այստեղ մանրամասն ներկայացված են այդ վերագնահատումների արդյունքում վերջնական ձևակերպում ստացած մոտեցումները, իչպես նաև բացացտրված են դրանց շարժառիթները:

Ուսանելի է համեմատել այդ ծածկագրված փաստաթուղթը նույն օրվա ընթացքում և նույն ղեկավար գործչի կողմից ստորագրված մեկ այլ պաշտոնական փաստաթղթի հետ՝ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը ուղարկված և Թուրքիայի կողմից առաջարկվող խաղաղության ընդհանուր պայմանները պարունակող նամակի հետ. այսինքն դիվանագիտական բնույթի վավերագրի, որը նախատեսնված էր «արտաքին օգտագործման» համար¹¹⁶:

Այսպես, օրինակ, եթե առաջինը շեշտում էր, որ Հայաստանը որպես ինքնուրույն գործոն պիտի ոչնչացվի, ապա երկրորդում խոսվում էր այն մասին, որ Թուրքիան ամեն ինչ կանի, որ օգնի Հայաստանին սննդամթերքով և կաջակցի նրա տնտեսության զարգացմանը: Հայաստանի կառավարությանը ուղղված նամակում նշվում էր, թե «թուրք – հայկական սահմանի որոշումը պիտի լինի պարզ վիճակագրության ու հանրաքվեի հարց», իսկ ծածկագիրը բազատրում էր Քարաբեքիր փաշային, որ այդ առաջարկի նպատակը «բխում է սահմանի որոշմանը խոչընդոտելու ձգտումից»...

¹¹⁵ Hariciye Vekili Ahmet Muhtar, Şark Cephesi Kumandanlığına, Ankara, 8/11/1336. – Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959 – 1960, s. 901.

¹¹⁶ Տեքստը տե՛ս. Sulh Şartlarımız, Ankara, 8/11/1920. – Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959 – 1960, s. 900.

Հենվելով Անկարայից ստացված նոր ցուցումների վրա Քարաբեքիրը և ներկայացրեց չափազանց ծանր պայմաններ պարունակող երկրորդ վերջնագիրը: Քեմալը շարունակում էր իրականացնել իր գլխավոր մտահաքացումը՝ մեջտեղից վերացնել Հայաստանի Հանրապետությունը...

Հաղթանակը Հայաստանի դեմ պատերազմում արդյունք էր նաև Քեմալի լավ մտածված ու ճկուն դիվանագիտության:

Այսպես, Քարաբեքիր փաշայից Քեմալը պահանջում էր, որ ռուսների հետ քննարկումներում լինի «փափուկ» և չմոռանա, որ Խորհրդային Ռուսաստանը Թուրքիայի միակ դաշնակիցն է: Միաժամանակ, նրան բացատրվում էր, թե ինչպես պետք է օգտագործել ռուս բոլշևիկների վախը անգլիացիներից: Որքան էլ զարմանալի կարող է թվալ, այս պարզունակ «աշխարհաքաղաքական» փաստարկները հասնում էին իրենց նպատակին...

Ուշագրավ է Քեմալի հրամանը պարունակող սույն գրքի Թուրքական Փաստաթղթեր բաժնում զետեղված փաստաթուղթը, որի բուն իմաստը հնարավոր է ըմբռնել միայն ծանոթ լինելով նրա նախապատմության հետ¹¹⁷: Սկսած 1920 թ. ամռանից և մանավանդ հայ – թուրքական պատերազմի սկզբնական փուլում քեմալականների ձեռք բերած հաջողություններից հետո Անկարայի և Լոնդոնի միջև ի հայտ էին եկել

¹¹⁷ Mustafa Kemal, Doğu Cephesi Komutanlığına, Ankara, 30 Kasım 1920. - [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 210-211.

որոշ ընդհանուր եզրեր¹¹⁸ և սկիզբ էր դրվել գաղտնի շփումների դիվանագիտությանը¹¹⁹, իսկ մինչ այդ Անկարայի սերտ հարաբերությունները Մոսկվայի հետ սկսել էին որոշ չափով սառել և շփումները ընդունել էին անկանոն բնույթ: Թուրքական աղբյուրները նշում են, թե Քեմալը կարողացավ ճիշտ գնահատել այդ նոր ձևավորվող իրադրությունը և ճարակորեն օգտվել դրանից: Հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ հոկտեմբերի 21-ին Կ.-Պոլսում անգլիացիների հավանությամբ իշխանության էր եկել հիմնականում Մուսթաֆա Քեմալի կողմնակիցներից կազմված նոր կառավարություն, որը ցանկություն էր հայտնել պատվիրակություն ուղարկել Անկարա և բանակցություններ սկսել ազգայնականների կառավարության հետ, նրանք ռուսների մոտ ստեղծեցին այն կարծիքը, որ այդ կառավարությունը, կատարելով անգլիացիների առաջադրանքը, պիտի ձգտի «Անատոլիայի շարժումը քաշել անգլիացիների կողմը, նրան կտրելով բոլշևիկյան ու իսլամական աշխարհներից»¹²⁰: Քեմալի այդ քայլը հասավ իր նպատակին. բոլշևիկները սկսեցին ավելի «նրբանկատորեն» հարաբերվել իրենց

¹¹⁸ Մանրամասն այդ մասին տես հետևյալ մենագրությունում. Նասիպեան Ազապի, Բրիտանիա և Հայկական Հարցը 1915 – 1923. Պեյրուք, 1994:

¹¹⁹ Sonyel Salahi R., Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız (Nisan 1920 – Mart 1921). – Belleten, Ocak 1981, Cilt: XLV/1, Sa: 177, s. 359 – 360.

¹²⁰ Համաձայն թուրք հետազոտող Է. Թելլալի այդ նպատակն էր հետապնդում ԹԱՄԺ-ի կառավարության արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ահմեթ Մուխթարի հոկտեմբերի 22-ի նամակը Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինին: Steu. Erel Tellal, Sovyetlerle İlişkiler. – Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Editör: Baskın Oran. (Cilt I: 1919 - 1980). İstanbul, 2002, s. 170. Այստեղ Ահմեթ Մուխթարի պաշտոնը սխալմամբ նշված է որպես «արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար»:

դաշնակցի հետ և դրսևորեցին ավելի մեծ պատրաստակամություն գնալ զիջումների¹²¹: Միաժամանակ, ԹԱՄԺի կառավարությունը ջանք չէր խնայում գաղտնի շփումների միջոցով և խաղարկելով բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ իր դաշնակցային հարաբերությունների փաստը համաձայնության եզրեր շոշափել անգլիացիների հետ¹²²: Թուրք հետազոտող Սալահի Սոնյելը, հենվելով անգլիական արխիվային փաստաթղթերի վրա, գրում է, թե 1920 թ. օգոստոսի կեսերից սկսած, այսինքն Սևրի դաշնագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, Մուսթաֆա Քեմալը իր գաղտնի ներկայացուցիչների միջոցով փորձ է արել համաձայնության գալ անգլիացիների հետ, նույնիսկ խոստանալով նրանց հրամանատարության տակ դնել Քարաբեքիրի Կովկասյան բանակը և օգտագործել այն բոլշևիկների դեմ¹²³: Նշենք, որ Քեմալը փորձում էր ներազդել անգլիացիների վրա նաև Իտալիայի միջոցով, որի ներկայացուցիչների հետ նույնպես հաստատել էր գաղտնի կապեր: 1920 թ. սեպ-

¹²¹ Այդ առումով հատկանշական է Ի. Ստալինի հեռագիրը Վ. Լենինին, որտեղ նա խորհուրդ է տալիս ձգձգել պայմանագրի ստորագրումը Հայաստանի հետ, քանի որ այն կարող է վանել քեմալականներին և կղրղի նրանց համաձայնության գալ անգլիացիների հետ: Տե՛ս. Телерамма И. Сталина В. Ленину, Баку, 5 ноября 1920г. - Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Том 2. Часть 1. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария Ю. А. Барсегов. Москва, 2003, с. 216.

¹²² Տե՛ս այդ մասին. Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Editör: Baskın Oran. (Cilt I: 1919 - 1980). İstanbul, 2002, s. 141 - 142.

¹²³ Տե՛ս այդ մասին. Sonyel Salahi R., Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız (Nisan 1920 - Mart 1921). - Belleten, Ocak 1981, Cilt: XLV/1, Sa: 177, s. 359 - 360.

տենքեր – հոկտեմբեր ամիսներին դրանք իրականացվում էին Քեմալի ոչ պաշտոնական ներկայացուցչի միջոցով¹²⁴: Սակայն նոյեմբերին նա ուղարկեց Հռոմ իր պաշտոնական ներկայացուցչին՝ ներքին գործերի նախարարին: Սուլթանական կառավարության դեսպանորդը Հռոմում Ֆերրուի բեյը հայտնում էր Կ.-Պոլիս, որ այդ այցին իտալական կառավարական շրջանակների կողմից տրվում մեծ նշանակություն¹²⁵:

Այդպիսով, ապահովվեց առավել բարենպաստ դիվանագիտական մթնոլորտ Հայաստանի դեմ պատերազմում Թուրքիայի տեսանկյունից ռազմավարական նշանակության նպատակների հասնելու համար: Օգտագործելով այդ հանգամանքը քեմալականները, մասնավորապես, հրաժարվեցին հայ – թուրքական բանակցություններում Ռուսաստանի միջնորդությունից, ինչի համաձայնությունը նրանք նախորոք տվել էին¹²⁶: Սակայն երբ պարզ դարձավ, որ Ռուսաստանը ավելի վճռական դիրքորոշում է որդեգրել և զորք է մտցնում Հայաստան, անմիջական շփման մեջ մտնելով Քարաբեքիրի բանակի հետ, այդ հնարքը ժամանակավորապես կորցրեց իր նշանակությունը և նույնիսկ սկսեց դիտարկվել որ վտանգավոր հետևանքներով հղի: Այդ պայմաններում և հետևեց Թուրքական

¹²⁴ Sonyel Salahi R., Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız (Nisan 1920 – Mart 1921). – Belleten, Ocak 1981, Cilt: XLV/1, Sa: 177, s. 356 – 357.

¹²⁵ Sbu այդ փաստաթղթերը. [Atatürk], Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922). Yayına Hazırlayanlar: Uğurhan Demirbaş, Dr. Ali Osman Çınar ve ötekiler, Tercüme: Dr. Ertuğrul Oğuz Çırağan, Sinan Darcan, Necla Büyükkırcalı. Ankara 2003, s.184.

¹²⁶ TBMM Başkanı Mustafa Kemal, Barış Delegeleri Hamit ve Necati Beyefendilere, 23 Kasım 1920. - [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 207.

Փաստաթղթեր բաժնում տեղ գտած վավերագրում Մուսթաֆա Քեմալի կտրուկ հրամանը՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով հերքել լուրերը անգլիացիների հետ համագործակցելու մասին:

Ալեքսանդրապոլի ապօրինի պայմանագրի կնքումից հետո Քեմալի դիվանագիտական մարտավարությունը չփոխվեց, սակայն ավելացավ նոր նպատակ. սիրաշահելով և առևտրի մեջ մտնելով Խորհրդային Ռուսաստանի հետ՝ հասնել վերջինիս կողմից ոչ միայն այդ անվավեր պայմանագրի հիմնական դրույթների վավերացմանը, այլ նաև ընդհանրապես Ազգային Ուխտի կողմից նշված Թուրքիայի սահմանների: Միաժամանակ, նա հաջողությամբ շարունակեց օգտագործել բոլշևիկների հետ մերձեցումը՝ արևմտյան երկրներից գիջումներ կորզելու համար:

Մուսթաֆա Քեմալի ջանքերը դիվանագիտական ճակատում «մեջտեղից վերացնել» Հայաստանի Հանրապետությունը փսակվեցին հաջողությամբ 1921 թ., երբ ստորագրվեցին Մոսկվայի ու Կարսի խայտառակ պայմանագրերը: Հայաստանի Հանրապետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 1

ԾԱԾԿԱԳԻՐ

ԱՆԿԱՐԱ, 1 ՀՈՒՆԻՍԻ, 1920 Թ.

(ՀԱՆՁՆԵԼ ԱՆՁԱՄԲ)

15-ՐԴ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՆՈՐԻՆ

ԳԵՐԱԶԱՆՅՈՒԹՅՈՒՆ ՔՅԱԶԸՄ ՔԱՐԱԲԵՔԻՐ ՓԱՇԱՅԻՆ¹²⁷

1. Արևելյան ճակատի գործողությունների վերաբերյալ 1920 թ. մայիսի 30-ի Ձեր հեռագիրը քննարկվել է Նախարարների խորհրդում, հաշվի են առնվել բոլոր հանգամանքները և որոշում է կայացվել դեռևս հետաձգել Հայաստանի դեմ մեր պատերազմը: Ստորև ներկայացվում են այն մոտեցումները և մտահոգությունները, որոնք դրվել են Նախարարների խորհրդի որոշման հիմքում:

Առաջին. Մենք հասկացել ենք, որ արևմտյան երկրների կողմից մեր պետության և ժողովրդի նկատմամբ չի լինի այնպիսի օգնություն և արդարացի վերաբերմունք, որ հնարավոր լիներ ապահովել մեր ազատագրումը և բուն գոյությունը:

Մեր խորհուրդը¹²⁸ հասկանում է, որ մեր երկրի ապագան, մեր արևելյան սահմանները կախված են ռուսների և իսլամական աշխարհի հետ համագործակցությունից: Այս հա-

¹²⁷ [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 146-147.

¹²⁸ Նկատի ունի Նախարարների խորհուրդը:

մագործակցության ամրապնդման նպատակով կարևոր ջանքեր կգործադրվեն:

Երկրորդ. Մենք չենք ձեռնարկի որևէ որոշիչ գործողություն առանց բոլշևիկների հետ քաղաքական համաձայնության գալու, ինչպես նաև առանց փոխադարձ հարաբերությունները հստակ պարզաբանելու: Մենք չենք կարող ենթադրել, թե նման գործողության ծավալումն ինչ արձագանք կունենա բոլշևիկների կողմից: Իրականում, բոլշևիկները մեզանից մեծ օգուտ են սպասում, նրանք մեր զինվորների հաղթանակները մեզնից վերցնելու և որպես իրենց հաղթանակ ներկայացնելու հույս ունեն: Արդյունքում մենք ձեռնունայն կմնանք, միայն կդառնանք նրանց ուղեկիցն ու գերին: Պետք է մոռանալ, որ Գերմանական պատերազմի մեջ այդպես մտանք:

Երրորդ. Մենք կարծում ենք, որ եթե միայն ռազմական տեսանկյունից դիտարկենք, Հայաստանի դեմ պատերազմը հաջողությամբ և անվտանգ ավարտելու համար մենք ռազմական օգնության կարիք ունենք: Եթե Ադրբեջանից և Վրաստանից հայկական ուժերին չնեղեն, քիչ է հավանականությունը, որ մենք մեր երեք դիվիզիաներով կկարողանանք կարճ ժամանակի ընթացքում ոչնչացնել հայկական ուժերին:

.....

Ազգային մեծ ժողովի նախագահ

Մուսթաֆա Քեմալ ¹²⁹

¹²⁹ Փաստաթուղթը պարունակում է 5 բաժին: Ներկայացված է փաստաթղթի միայն առաջին ամենակարևոր բաժինը:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 2

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐ
ՄՈՒՀԹԱՐ ԲԵՅԻ¹³⁰ ԾԱԾԿԱԳԻՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՈՒԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՔՅԱԶԸՄ ՔԱՐԱԲԵՔԻՐ
ՓԱՇԱՅԻՆ

(8 նոյեմբերի 1920թ.)¹³¹

Անկարա

8/11/1336

Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը
Կասկած չկա, որ Հայաստանի զինադադարի առա-
ջարկն այս պահին, երբ նա մեկուսացված է և՛ արևմտյան, և՛
արևելյան աշխարհներից, նպատակ ունի խուսափել վրա հաս-
նող աղետից: Ուժեղանալուն պես Հայաստանը, բնականա-
բար, կաշխատի իրականացնել Սևրի պայմանագրով իր վրա
դրված Արևելքի հետ մեր կապը կտրելու պարտականությունը,
ինչպես նաև հույների հետ համատեղ կխաթարի մեր կյանքն
ու զարգացումը: Անհնարին է, որ Հայաստանը, որը գտնվում է
մեծ մահմեդական շրջանակի կենտրոնում, այդ դաժան ժան-
դարմի պարտականությունից սրտի համոզմունքով հրաժարվի

¹³⁰ Ահմեթ Մուխթար, հետագայում ընդունել է Մոլլաօղլու ազգանունը (1870-1934): Դիվանագետ, փոխարտգործնախարար, 1920 – 1921 թթ. Հա-
ճախակի փոխարինում էր երկարատև արտասահմանյան գործուղում-
ներում գտնվող քեմալական Թուրքիայի առաջին արտգործնախարար
Բեքիր Սամիին: Եղել է Օսմանյան կայսրության դեսպանը Հունաստա-
նում, Ուկրաինայում, հանրապետության տարիներին զբաղեցրել է դես-
պանի պաշտոններ Մոսկվայում ու Վաշինգտոնում: Բազմիցս ընտրվել է
Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր:

¹³¹ Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959-1960, s. 901.

և որոշի իր բախտը լիովին կապել Թուրքիայի և իսլամականության հետ: Այդ պատճառով, բացարձակ անհրաժեշտություն է, որ Հայաստանը քաղաքականապես ու նյութապես մեջտեղից վերացվի: Դրա հետ մեկտեղ, քանի որ այդ նպատակի իրականացումը կախված է մեր հզորության ընձեռած հնարավորությունից և ընդհանուր քաղաքական իրադրության բարենպաստությունից, ապա անհրաժեշտ է վերևում նշված կարևոր նախապայմանների համաձայնեցված նախապատրաստում: Դրանից բխում է, որ քննարկման առարկա չի կարող լինել հայերի հետ պարզ մի զինադադարի համաձայնության արդյունքում մեր հետ քաշվելը: Հայերին փոխանցվող զինադադարի հիմնադրույթները պիտի ուղղված լինեն ոչ թե Հայաստանից դուրս գալուն, այլ հայերին մոլորեցնելուն և Եվրոպայի նկատմամբ խաղաղասեր երևալուն: Սակայն իրականում նրանց արդյունքը պիտի լինի մեր նպատակի աստիճանաբար նախապատրաստման ու հասունացման համար անհրաժեշտ նախապայմանների ստեղծումը:

Ներկայումս բացարձակ անհրաժեշտություն է զորացրել հայկական բանակը և բռնագրավել նրա զենքը՝ այդպիսով հնարավորություն չտալով, որ վերականգնվի նրա ռազմական կառույցը: Երկաթուղիները հսկողության տակ պահելու և մահմեդական ազգաբնակչության իրավունքները պաշտպանելու պատրվակով անհրաժեշտ է մեր ռազմական հսկողությունը հաստատել Հայաստանի ողջ տարածքի վրա և այդպիսով մեր ձեռքում պահել Թուրքիան Ադրբեջանին կապող բոլոր ճանապարհները: Վերը նշված այդ նպատակը պիտի իրականացնել քողարկված ու փափուկ ձևով՝ ինչպես խաղա-

ղության պայմանագրի տեքստում, այնպես էլ նրանից բխող գործողություններում՝ հայերի աչքերում մշտապես խաղաղասեր երևալու պայմանով:

Հայկական կառավարությանը հանձնելու նպատակով այսօր Ձեզ ուղարկված զինադադարի պայմանների¹³² առաջին կետով սահմանի վերաբերյալ հանրաքվեի սկզբունքի ընդունումը բխում է Հայաստանի հետ սահմանների վերջնական որոշմանը խոչընդոտելու ձգտումից: Կարող եք ժամանակավորապես ընդունել Բրեստ Լիտովսկի սահմանի գիծը, քանի որ նպատակ է դրված այդ հարցում հայերի ձեռքից նախ և առաջ սահմանի վերաբերյալ գրավոր առաջարկ ստանալ և այդպիսով խոչընդոտել բանակցությունների փակուղի մտնելուն: Սակայն անհրաժեշտ է հարատև միջամտության համար հող նախապատրաստել՝ սահմանի մյուս կողմում մնացող մահմեդական փոքրամասնության իրավունքները պաշտպանելու պատրվակով: Պիտի պայմանագրի մեջ մտցնել կետեր, որոնք կապահովեն հնարավորինս արագ թշնամու ձեռքից զենքի բռնագրավումը և նրա բանակի զորացրումը: Անհրաժեշտ է հատուկ ջանքեր գործադրել քայլ առ քայլ տարածաշրջանի թուրքերին զինելու և ազգային զինված ուժեր ստեղծելու ուղղությամբ: Նրանք պիտի կապեն միմյանց հետ Արևելքն ու Արևմուտքը և դարձնեն Ադրբեջանը ինքնուրույն թուրքական պետություն:

¹³² Նկատի ունի Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը փոխանցվելիք փաստաթուղթը:

Կառավարության իրական նպատակը պարունակող այս հրահանգը գաղտնի է: Այն նախատեսնված է միայն Ձեզ համար:

Խնդրում ենք գրավոր հայտնել այս գաղտնագրի լրիվ վերձանման մասին:

Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար
Ահմեթ Մուխթար

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 3

Մուսթաֆա Քեմալի ելույթը

Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում

Էրզրումի պատգամավոր Իսմայիլ բեյի¹³³ և իր ընկերների՝
Հայաստանի հետ խաղաղության պայմանների վերաբերյալ
գրավոր հարցապնդման և արտաքին գործերի փոխնախարար
Մուսթաֆա բեյի պատասխանի կապակցությամբ
(18 նոյեմբերի 1920 թ.)¹³⁴

Մուսթաֆա Քեմալ փշ.¹³⁵ (Անկարա). – Ուզում եմ հիշեցնել մի կետի մասին և ժողովին ծանոթացնել ռազմական խնդիրներին վերաբերող տեղեկություններին, որոնք ես ստացել եմ ռազմական գերատեսչությունից: Ինչպես նշում է մեծապատիվ պարոնը¹³⁶, հայերն ընդունել են նախապես առաջարկված զինադադարի պայմանները: Այդ զինադադարի պայմանների հիմքում դրված է եղել երկու հիմնարար դրույթ: Առաջին. զենք բռնագրավել հայկական բանակից: Երկրորդ. ելնելով գոյություն ունեցող իրադրությունից՝ ստեղծել չեզոք գոտի այն գծի միջև, մինչև որը կնահանջի հայկական բանակը, և այն սահմանի միջև, որը մենք հետագայում պիտի պաշտպանենք: Սակայն դրանից հետո վերսկսվեցին ռազմական գործողությունները: Նախկին գիծը շատ առաջ տարանք:

¹³³ Հետագայում ընդունել է Արսլան ազգանունը:

¹³⁴ [Atatürk], Atatürk'ün T.B.M.M. Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları. Yayına Hazırlayan: Kâzım Öztürk. Ankara, 1990, s. 321 – 322.

¹³⁵ Փաշա:

¹³⁶ Թերևս, նկատի ունի արտաքին գործերի փոխնախարար Մուսթաֆա բեյին:

Նախկինում գտնված դիրքերից մեր զորքերն առաջ ընթացան ոչ միայն արևելյան ուղղությամբ, այլ նաև կենտրոնից, ներառյալ Շատախից, դեպի հարավ: Այդ պատճառով, զինադադարի մասին համաձայնության այն մասը, որը վերաբերում էր սահմաններին, իհարկե, ենթարկվեց փոփոխությունների: Դրա վերաբերյալ մեր Գլխավոր սպայակույտը հանդես եկավ մի քանի նոր առաջարկներով: Նրանց մեծ մասի մեջ առանձնապես կարևոր դրույթներ չկան. այս մեկը նոր գծից մի քիչ ավելի արևմուտք է, այն մյուսը՝ մի քիչ ավելի առաջ է: Սակայն այնտեղ նոր տեսակետ էլ է պաշտպանվում: Այն հետևյալն է. հարավից Ադրբեջան տանող ճանապարհները պիտի լինեն լիովին անվտանգ: Ահա այսպիսի առաջարկ ունի Գլխավոր սպայակույտը, պարոնայք: Զինվորականները ճիշտ ժամանակին հանդես եկան իրենց առաջարկով:

Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Մուհթար
բեյի ծածկագիրը Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային
(20-21 նոյեմբերի 1920 թ.)¹³⁷

Անկարա

20-21/11/1336

Արևելյան ուղղման ակադեմիայի հրամանատար Նորին գերագան-
ցություն Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային

Ի պատասխան 13/11/1336¹³⁸ հեռագրի¹³⁹

1...¹⁴⁰

2. Տարածվել են լուրեր, թե Արևելյան ուղղման ակա-
դեմիայի մեր հաղթանակների անվերջանալի շարանի հետևան-
քով հայկական լրագրերը սգո սև շրջանակներով են լույս տե-
սել, իսկ մահմեդականները չափազանց ուրախ ու խանդա-
վառ են: Եվրոպայի հետ շփումների պակասը և կապի դժվար-
ությունը խոչընդոտում են Կովկասի իրադարձությունների
արձագանքի մասին ավելի լիարժեք տեղեկություններ ստա-
նալուն: Այստեղ հասած ամենավերջին եվրոպական լրագրերը
թվագրված են հոկտեմբերի 20-ով, և նրանց մեջ այդ թեմայի
վերաբերյալ մանրամասներ չկան:

¹³⁷ Հրատարակված է. Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959 – 1960, s. 905 - 906.

¹³⁸ 1920 թ. նոյեմբերի 13:

¹³⁹ Քարաբեքիրն իր հուշագրություններում այդ վավերագիրը չի հրա-
տարակել:

¹⁴⁰ Ծածկագրի առաջին կետում բնութագրվում են Կ.Պոլսի սուլթանական
կառավարության գործունեության հետ առնչվող որոշ խնդիրներ: Այդ
հատվածը չենք թարգմանել:

3. Ռուսական խորհրդային կառավարությանը...¹⁴¹, որ մեր հարձակման պատճառներն էին. հայերի կողմից իրագործվող կոտորածները, դաշնակների հրաժարումը մեզ հետ խաղաղություն կնքելուց, ինչպես նաև նրանց ցանկությունը որպես անգլիական իմպերիալիզմի գործիք՝ մեր արևելյան վիլայեթները լիովին գրավել և կապ հաստատել Իրաքում գտնվող անգլիական զորքերի հետ... Հնարավոր չեղավ պարզել, թե արդյոք այդ հարցերին նվիրված համապատասխան հեռագիրը հասել է Մոսկվայում մեր ներկայացուցիչ Բեքիր Սամիրին¹⁴², հայտնի չեն նաև Ռուսաստանի կառավարության կարծիքը և մոտեցումներն այդ խնդիրների վերաբերյալ: Օգտվելով այս աղիթից՝ մեկ անգամ ևս կարևորությամբ խնդրում եմ ամեն գնով ապահովել Ռուսաստանի հետ հուսալի հեռագրային կամ ռադիոկապ:

¹⁴¹ Հեռագրի թուրքերեն տեքստում այս տեղում դրված է բազմակետ, ամենայն հավանականությամբ, բառը հնարավոր չի եղել ընթերցել կամ վերծանել՝ այդ տարիներին հեռագրային կապն անհուսալի էր: Նախադասության իմաստը հուշում է, որ այստեղ պիտի լիներ «հայտնել ենք» կամ մեկ այլ նույնիմաստ արտահայտություն:

¹⁴² Բեքիր Սամի (հետագայում ընդունել է Քուլդուհ ազգանունը), (1865 – 1933, որոշ տեղեկություններով՝ 1932): Օսմանյան կայսրության և հանրապետական Թուրքիայի քաղաքական գործիչ, դիվանագետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ղեկավար պաշտոններ է զբաղեցրել օսմանյան կառավարման համակարգում: Քեմալականների առաջին և երկրորդ կառավարություններում զբաղեցրել է արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը (1920 – 1921 թթ.), ղեկավարել է այդ կառավարության առաջին պատվիրակությունը Մոսկվա (1920 թ. հուլիս – սեպտեմբեր): Նրա դերը Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ դեռևս վերջնականապես պարզաբանված չէ, քանի որ առկա են իրարամերժ վկայություններ: Տես, օրինակ, Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեթ փաշա: Երևան, 1990, էջ 31 և British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals. By Vartkes Yeghian. La Verne, 1991, p. 325.

4. Հաշվի առնելով բարեկամության մասին պայմանագրի նախատեսվող ստորագրումը, ինչպես նաև մեր հարաբերությունների առանձնահատկությունները, խնդրում եմ, որ երբ կապ կհաստատեք ռուսական զորքերի հետ, Ձեզ նրանցից հեռու չպահեք: Պիտի հաշվի առնել, որ երկու ազգերը համատեղ պայքարում են համաշխարհային իմպերիալիզմի դեմ, և Ռուսաստանը միակ մեծ տերությունն է, որը մեզ ճանաչել է, մեզ հետ հարաբերություններ է հաստատել և կարող է մեզ օգնել, թեկուզ և աննշան:

Եթե քննարկվի Ձեզ հայտնի Վանի, Բիթլիսի խնդիրը¹⁴³, ապա այդ հարցում վարվեք փափուկ, բացատրեք, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի տեսանկյունից այն անընդունելի է և քաղաքական առումով անիրականանալի: Բացատրեք նաև, որ Անկարայի կառավարության կազմավորման նպատակը Ազգային ուխտի կողմից ճանաչված սահմանների շրջանակում քաղաքականապես ու տնտեսապես լիովին անկախ Թուրքիայի ստեղծումն է, և եթե նա այդ ծրագրի շրջանակներից դուրս գա, ապա ժողովուրդը լիովին կկորցնի խանդավառությունը, մեկ անգամ ևս կհիասթափվի և իշխանությունը կանցնի Ստամբուլին: Այդ դեպքում անգլիացիները Ֆերիթ փաշային¹⁴⁴ սադրազամ դարձնելու միջոցով կտիրեն ամբողջ խալիֆայության ժողովրդին, այդ թվում նաև Անատոլիային, ինչը Ռուսաստանի բոլշևիկների համար և՛ Կովկասում, և՛

¹⁴³ Նկատի ունի խորհրդային կառավարության առաջարկը՝ հանձնել Վանը, Բիթլիսը և Մուշը Հայաստանին:

¹⁴⁴ Ֆերիթ փաշա, դամաթ՝ սուլթանական ընտանիքի ներկայացուցիչ (1853 - 1923): Օսմանյան պետական գործիչ, հինգ անգամ զբաղեցրել է սադրազամի (կառավարության նախագահի) պաշտոնը: Ղեկավարել է թուրքական պատվիրակությունը Սևրում և ստորագրել է Սևրի դաշնագիրը:

Ասիայում չափազանց անբարենպաստ հետևանքներ կունենա:

Երկրորդ. երբ ակնհայտ դառնա, որ Վան, Բիթլիս մտած հայերը կարող են Իրաքում գտնվող անգլիացիների հետ հեշտությամբ միանալ, ապա դա մեծապես կուժեղացնի անգլիացիների դիրքերն Արևելքում: Լոնդոնի խորհրդարանում Իրաքի մանդատի հարցի քննարկումների ժամանակ նախկին վարչապետ Ասքվիթն արդեն իսկ հայտարարել է, թե Մոսուլը պաշտպանել կարողանալու համար անհրաժեշտ է հասնել Սև ծով, և եթե հայերին թույլ տրվի իջնել այդքան դեպի հարավ, ապա անգլիական իմպերիալիզմի համար դա շատ մեծ ծառայություն կլինի: Կարծում եմ, դա անհրաժեշտ է բացատրել...¹⁴⁵: Մյուս կողմից, խնդրում եմ, որ ամեն պատեհ առիթով զգալ տաք, որ Անկարայի կառավարությունը նախապատրաստվում է իրականացնել մեր երկրի համար անհրաժեշտ արդիական սոցիալական բարենորոգումներ ու հեղափոխություն, ինչն օտարների միջամտությունը կդարձնի անհնարին:

Պարոն, խնդրում եմ Գյումրիում¹⁴⁶ հայերի վերաբերյալ մեր դիրքորոշումը ներկայացնել համաձայն նվաստիս շարադրածի:

Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար
Ահմեթ Մուխթար¹⁴⁷

¹⁴⁵ Այդպես է թուրքերեն տեքստում: Ըստ ամենայնի, վավերագրի այդ հատվածը հրատարակչի համար եղել է անընթեռնելի:

¹⁴⁶ Նկատի ունի բանակցություններն Ալեքսանդրապոլում:

¹⁴⁷ Բնութագրելով այս և հաջորդ փաստաթուղթը՝ Քարաբեքիրը գրում է. «Արևելյան գործողության ընթացքում Անկարայի հետ տեղի է ունեցել նաև որոշ նամակագրություն ընդհանուր իրադրության վերաբերյալ»: Seta Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye., 1959 – 1960, s. 904:

Մուսթաֆա Քեմալի ցուցումը խաղաղության պատվիրակներ,
մեծապատիվ պարոններ Համիթին¹⁴⁸ ու Նեջաթին¹⁴⁹
(23 նոյեմբերի 1920 թ.)¹⁵⁰

Հայերի հետ մեր բանակցություններում ոչ մի այլ կողմի միջամտությունն ու միջնորդությունը քննարկման առարկա լինել չեն կարող: Մասնավորաբար, կարող եք հայտարարել, որ անընդունելի է նրանց միջնորդությունը, ովքեր կցանկա-

Ուշագրավ է, որ պատասխան ծածկագրում Քարաբեքիրը հայտնել է իր մոտեցումները Ահմեթ Մուհթարի նամակի միայն այն կետերի վերաբերյալ, որոնք առնչվում էին Կ.Պոլսի սուլթանական կառավարության գործունեությանը՝ անտեսելով Հայաստանի դեմ պատերազմի մասին կետերը: Այդ պատճառով Քարաբեքիրի՝ վերևում նշված ծածկագիրը սույն հրապարակման մեջ չենք ներգրավել: Տեքստը տես. Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye., 1959 – 1960, s. 906 – 907.

¹⁴⁸ Համիթ Բեյը (հետագայում ընդունել է Քափալը ազգանունը) այդ շրջանում եղել է Էրզրումի վալի (նահանգապետ): Հայտնի է եղել «Խելագար Համիթ» մականունով: Ստորագրել է, ի թիվս այլոց, Ալեքսանդրապոլի 1920թ. պայմանագիրը: Համարվում է Մուսթաֆա Մուսիհիի սպանության կազմակերպիչներից:

¹⁴⁹ Սյուլեյման Նեջաթի Բեյ, հետագայում ընդունել է Գյուների ազգանունը (1890 - 1944), քեմալական շարժման մասնակից, կրթական և հրատարակչական ոլորտների գործիչ: ԹԱՄԺ պատգամավոր է եղել Էրզրումից, աչքի է ընկել հակահայկական ելույթներով ու հարցապնդումներով: Ստորագրել է, ի թիվս այլոց, 1920թ. պայմանագիրը: Հետագայում դասավանդել է թուրքերեն լեզու Կ.Պոլսի Գալաթիյո հայկական վարժարանում: Հեղինակել է հուշագրությունների ոչ ծավալուն գրքույկ.

¹⁵⁰ Տպագրված է. [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 207.

նան ներկայացնել հայերին և նրանց պաշտպանելու նպատակով կուզենան խառնվել գործին: Հստակ է, որ մենք դուրսնանք անգամ չենք հրաժարվի մեր իրավունքներից: Արտգործնախարարության կողմից Նորին գերագանցություն Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային համապատասխան տեղեկություններն արդեն ուղարկվել են, պարոնայք:

ԹԱՄԺ նախագահ
Մութաֆա Քեմալ

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 5

Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Մուսթաֆա Քեմալի
հեռագիրը Արևելյան ճակատի հրամանատարությանը
(30 նոյեմբերի 1920 թ.)¹⁵¹

Արևելյան ճակատի հրամանատարությանը

Անկարա, 30 նոյեմբերի 1920 թ.

Բաքվում Թուրքիայի ներկայացուցիչ Մեմդուհ Շևքեթ բեյին
Թիֆլիսում Թուրքիայի ներկայացուցիչ Քյազըմ բեյին¹⁵²

Ինչպես պարզ է դառնում տարբեր տեղերից եկող լուրերից, անգլիացիները դիմում են բոլոր միջոցներին՝ բռնկելու ների և մեր, ինչպես նաև իսլամական երկրների միջև, հարաբերությունները խաթարելու նպատակով: Նրանք հույս ունեն, որ երբ այդ նրանց հաջողվի, նրանք երկու հասարակություններին կարող են առանձին-առանձին ճնշել: Այդ նպատակով տարածվող ասեկոսեների թվում է այն, որ անգլիացիների կողմից Ադրբեջանը մեզ հանձնելու փոխարեն մենք Կովկասում բռնկելու դեմ ճակատ կստեղծենք. դրա նման էլի մի քանի խաբեություններ են շրջանառվում: Դուք իրավասու և

¹⁵¹ [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, s. 210 -211.

¹⁵² Քյազըմ բեյ, հետազայում ընդունել է Դիրիք ազգանունը (1880 - 1941): Արհեստավարժ զինվորական, հանրապետական շրջանում՝ պետական գործիչ: Մուսթաֆա Քեմալի մերձավոր շրջապատից էր:

պարտավոր եք ձեր տրամադրության տակ գտնվող բոլոր միջոցներով անհապաղ և հստակորեն հերքել այդ տեսակ բոլոր ասեկոսները:

Անգլիացիների, ֆրանսիացիների կամ էլ իտալացիների կողմից ուղղակի կամ Ստամբուլում նրանց կողմից իշխանության բերված կառավարությունից մեզ խաղաղության առաջարկ չի արվել:

Մուսթաֆա Քեմալ

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 6

Թուրքական Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական վարչության նախագահ Մուսթաֆա Սուփիիի նամակը Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Մուսթաֆա Քեմալին (1920 թ. նոյեմբեր¹⁵³)¹⁵⁴

Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Նորին գերազանցություն
Մուսթաֆա Քեմալ փաշային
Բաքու

1...¹⁵⁵

2. Արևելյան ռազմաճակատում ապստամբ բանակների հաջող հարձակումն¹⁵⁶ այստեղ լավ տպավորություն է առաջացրել: Քանի որ Ձեզանից վերջին ժամանակներին ոչ մի լուր կամ կապավոր այստեղ չի հասել, ապա իրադրությունն ուսումնասիրելու և ավելի հաստատուն հարաբերություններ հաստատելու նպատակով ընկեր Մդիվանիի ղեկավարությամբ ձեր կողմերը մի պատվիրակություն է ուղարկվել:

Այդ հարձակման ընթացքում հայկական սահմաններից ներս չափից ավելի խորանալը հասարակական կարծիքի մեջ որոշ կասկածներ է առաջացրել, որոնք մեր կողմից տա-

¹⁵³ Ամիսը որոշված է թուրք հրատարակչի կողմից:

¹⁵⁴ Tuncay Mete, Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925, 3 Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1967, s. 231 – 233.

¹⁵⁵ Նամակի սկզբնական հատվածը, որտեղ խոսվում է Թուրքիայում կոմունիստական գործունեության հնարավորությունների մասին, չենք թարգմանել:

¹⁵⁶ Նկատի ունի ազգայնականների զինված ուժերի Արևելյան ռազմաճակատը, որի հրամանատարն էր Քարաբեքիրը:

րածված հաղորդագրությունների միջոցով փարատվել են: Մեր կողմից նշվել է, որ այդ հարձակումը վնաս չի պատճառի հայ բանվորին ու գյուղացուն և որ նրա նպատակն է պատժել դաշնակցական կառավարությանը, որը, լինելով Անտանտի գործակալը, չի խորշել կատարել բազմաթիվ խաբեություններ ու ոճրագործություններ:

Ըստ ամենայնի, մեր այդ հաղորդագրությունները հանրային կարծիքը դրական է ընկալել, քանի որ այս անգամ չկար քարոզչություն թուրքերի բարբարոսությունների մասին, ինչպես նման դեպքերում սովորաբար լինում էր անցյալում: Նույնիսկ հայ կոմունիստները մամուլում հանդես եկան որպես թուրքական հարձակման կողմնակիցներ և շարունակում են տպագրել լուրեր, որոնք Անատոլիայի ապստամբներին ներկայացնում են որպես արդարացի կողմ:

Ամեն դեպքում, կարծում ենք, ավելորդ չէ նշել, որ հնարավորություն չտրվեց օգտագործել «հայկական կոտորածը» որպես միջոց Ռուսաստանի և Եվրոպայի պրոլետարների կարծիքն Անատոլիական շարժման դեմ ուղղելու և մեզ խաբեա որակելու համար:

3. Վրանգելի անհաջողության և Անատոլիայի կողմից Արևմտյան ու Արևելյան ճակատների կայունացման հետևանքով վերջին օրերին ուժեղացել է վտանգը, որ Անգլիան դաշնակցային հարաբերությունների մեջ կմտնի ԱՄԺ¹⁵⁷ կառավարության հետ: Այդպիսի միությունը կհանգեցնի Անատոլիայի ապստամբների մինչև այժմ ձեռք բերածի կորստին: Միաժա-

¹⁵⁷ ԱՄԺ՝ [Թուրքիայի] Ազգային մեծ ժողով:

մանակ, անգլիացիների պատճառով Անատոլիան կզրկվի Սովետներից ուղարկվելիք նյութական ու բարոյական ամեն տեսակ օգնությունից: Այդ պատճառով կարծում ենք, որ մենք չէինք սխալվել, երբ ասել էինք, թե ապստամբները ձգտում են ունենալ Ռուսաստանի հետ ավելի ուժեղ ու գործուն հարաբերություններ:

4. Նախապես արդեն հայտնել էինք, որ մեր կուսակցության կողմից Անատոլիական շարժմանը օգնելու նպատակով կազմվել է Թուրքական Կարմիր գունդ: Այն սրանից մոտավորապես երեք շաբաթ առաջ Կենտրոնական կոմիտեի անդամ ընկեր Մեհմեթ Հմինի¹⁵⁸ հրամանատարության ներքո Նախիջևանի վրայով ուղարկվեց Քյազըմ Քարաբեքիր փաշայի տրամադրության տակ: Սակայն այդ ժամանակ Արևելյան ռազմաճակատի հարձակման անցնելու և դաշնակների կողմից Նախիջևանի ճանապարհը փակելու պատճառով հնարավոր չեղավ զինվորներին հասցնել Անատոլիա: Մեր գունդն անցում կատարեց Քերյուսիդից¹⁵⁹ մինչև Արփաչայ և ավարտեց այն հաջողությամբ՝ հակառակորդի ուժերին պատճառելով մեծ վնաս: Մեր զինվորների կորուստները կազմեցին 11 սպանված և մինչև 20 թեթև վիրավոր: Քանի որ ներկայումս իշխում է ձմեռը, ապա այդ պատճառով մեր զինվորները քաշ-

¹⁵⁸ Թուրքական աղբյուրները նշում են, որ ԹԿԿ այդ գործիչը գտնվել է Էնվերի ազդեցության տակ և հետագայում քեմալականներին մատնել է էրզրում ժամանած Մուսթաֆա Սուփիիին՝ այդպիսով փրկելով իր կյանքը: Ştu այդ մասին. Tuncay Mete, Türkiye’de Sol Akımlar: 1908-1925, 3 Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1967, s. 215 – 216.

¹⁵⁹ Հայերեն՝ Գորխ:

վեցին հանգստի դեպի Ադրամ¹⁶⁰: Բոլոր անհրաժեշտ միջոցները կծեռնարկվեն նրանց Դելիջանի¹⁶¹ վրայով ուղարկելու նպատակով:

5. Ադրբեջանում ԱՄԺ ներկայացուցիչ Մեմդուհ Շևքեթ բեյի¹⁶² Բաքու ժամանելուն պես մեր կողմից որոշվեցին նրա պարտականությունների հաջող կատարման համար անհրաժեշտ միջոցները, և նա ծանոթացվեց հայտնի հեղափոխական գործիչների հետ, մասնավորապես, Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի անդամ ընկեր Ստալինի հետ, որը վերջին օրերին գտնվում է այստեղ:

Ենթադրում ենք, որ ընկեր Ստալինի հետ մինչև երկու ժամ տևած այդ զրույցի արդյունքները Մեմդուհ Շևքեթ բեյի կողմից Ձեզ ներկայացվել են: Մենք գտնում ենք, որ անհրաժեշտ է դրան մի երկու-երեք կետ ևս հավելել:

Ընկեր Ստալինն առաջին հերթին նշեց, որ Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը Անատոլիայի ազգային ապստամբական շարժումը դիտարկում է որպես կարևոր պատմական մի իրադարձություն, որը պիտի օրինակ ծառայի

¹⁶⁰ Թերևս, պիտի լինի Ադրամ:

¹⁶¹ Հայերեն՝ Դիլիջան:

¹⁶² Մեմդուհ Շևքեթ, հետագայում ընդունել է Էսենդալ ազգանունը (1883 - 1952): Երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի և քեմալական Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության ղեկավար գործիչ, դիվանագետ, արձակագիր: 1920-1924 թթ. եղել է Անկարայի կառավարության դեսպանորդը Բաքվում: Մեղակից է Հայոց ցեղասպանության ոճրագործության, ինչի մասին 1919 թ. նշվել է թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանի դատավճիռներից մեկում: Ştu. Koca-hanoğlu O. S., İttihat-Terraki'nin Sorgulanması ve Yargılanması: Meclis-i Mebusan Tahkikatı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin İcüyüzü, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemesi. İstanbul: Temel, 1998, s. 521.

և որին պիտի հետևեն Արևելքի բոլոր ազգերը: Այդ շարժման ուժեղացման համար Ռուսաստանը պատրաստ է գնալ ամեն տեսակ զոհողությունների: Դրանից հետո նա բացատրեց, որ մեծ չափով չօգնելու պատճառն այն է, որ իրականում միայն վերջերս է հաջողվել Անատոլիայի հետ հուսալի կապ հաստատել: Մյուս կողմից, խոսակցություններն այն մասին, որ Անատոլիական շարժումն սկսելուց հետո Կարմիր բանակը մնացել է չեզոք, չեն համապատասխանում իրականությանը: Նա հայտնեց, որ արդեն այսօր Նախիջևանի գրավմանը մասնակցում են կարևոր ուժեր, իսկ Ղրիմում ռազմական գործողություններն ավարտվելուն պես Կովկասյան ուղղությունը կմղվի առաջին պլան:

Ընկեր Ստալինը խոսեց նաև երրորդ կարևոր հարցի մասին: Էնվեր փաշայի և իր ընկերների լավ ընդունելությունը Ռուսաստանում պայմանավորված է նրանց աշխատանքով հոգուտ ապստամբ Անատոլիայի: Նրանց տրվում է նյութական օգնություն: Արդյո՞ք կա հնարավորություն, որ նրանք փորձեն առաջացնել ներքին ապստամբություններ և քայքայեն Անատոլիայի ռազմաճակատը: Մեմդուհ Շևքեթ բեյը պատասխանեց, որ օգնությունը Էնվեր փաշային և իր ընկերներին կարելի է շարունակել և պարզաբանեց դրա պատճառները:

Այստեղ վաղուց ի վեր կոմունիստի անվան տակ գործող դր Ֆուաթ բեյը¹⁶³, որն իրականում ոչ մի կապ չունի կոմունիզմի հետ և որի հարաբերությունները մեր կազմակերպության հետ խզված են, աշխատում է Անատոլիայի շարժումը ներկա-

¹⁶³ Խոսքը վերևում հիշատակված դոկտոր Ֆուաթ Սաբիթի (Աղաջըք) մասին է:

յացնել որպէս անկազմակերպ¹⁶⁴ մի շարժում, որին հատուկ է միայն ազգայնականությունը: Վերոհիշյալ այդ անձնավորությունը, հենվելով սրանից մի քանի ամիս առաջ Բեքիր Սամի բեյի հայտնած տեղեկատվության վրա, հայտարարեց, թե ինքը Անատոլիայի ԱՄԺ դեսպանն է Ռուսաստանում և մի կնիք պատրաստել տալով՝ Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջեց չորս միլիոն ռուբլի՝ այդպիսով ստեղծելով տգեղ մի իրադրություն:

Կարծում ենք, որ այն անձնավորությունը, որը պիտի ներկայացնի [Թուրքիան – Ռ. Ս.] Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարության առջև, պիտի ընտրված լինի ապստամբական շարժման մեջ դիրք ձեռք բերած գործուն հեղափոխականների թվից:

7...¹⁶⁵:

ԹԿԿ Կենտրոնական կոմիտե

Նախագահ՝ Մուսթաֆա Սուփիի

Քարտուղար՝ Էթեմ Նեժաթ¹⁶⁶

¹⁶⁴ Թուրքերեն տեքստում օգտագործված է «չոբան» (çoban) բառը, որը տվյալ դեպքում ունի «կռպիտ», «անտաշ» իմաստները:

¹⁶⁵ Այդպէս է թուրքերեն տեքստում, վեցերորդ կէտը բացակայում է:

¹⁶⁶ Էթեմ Նեժաթը (1887 - 1921) երիտթուրքերի իշխանության շրջանում մասնակցել է պանթուրքիստական շարժմանը, հետագայում ակտիվորեն ներգրավվել է կոմունիստական շարժման մեջ և Մուսթաֆա Սուփիիի հետ սպանվել է Քեմալի ու Քարաբեքիրի հրամանով:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ամփոփելով սույն մենագրությունում կատարված աշխատանքը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքը որոշիչ դերակատարում ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության դեմ պատերազմի նախապատրասման մեջ: Նա ձևակերպեց Հայաստանի վրա հարձակվելու անհրաժեշտության գաղափարը դեռևս 1920 թ. փետրվարի սկզբներին, այսինքն՝ նախքան Սևրի դաշնագրի ստորագրումը նույն տարվա օգոստոսին: Հետագայում նա դարձրեց այն իր գործունեության հիմնական նպատակներից մեկը: Գիտակցելով, որ միայնակ իր ղեկավարած ազգայնամուլական շարժման զինված ուժերն ի վիճակի չեն հասնել հաղթանակի, Քեմալը դիմեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի օգնությանը, որը երկար սպասել չտվեց: Ստանալով վերջինից ռազմական ու ֆինանսական նշանակալից աջակցություն, կնքելով նրա հետ փաստացի դաշինք Հայաստանի դեմ՝ նա հրաման տվեց սկսել հարձակում Հայաստանի վրա:

Հայաստանի դեմ պատերազմի նպատակն էր նրա փաստացի ոչնչացումը կամ էլ, ինչպես նշվում էր այդ շրջանի թուրքական պաշտոնական փաստաթղթերից մեկում, «քաղաքականապես ու նյութապես մեջտեղից վերացնելը»:

Ճարպկորեն օգտագործելով խորամանկ դիվանագետի ունակությունները՝ նա կարողացավ մեկուսացնել միջազգային թատերաբեմում Հայաստանի Հանրապետությանը, ապահովելով ռազմի դաշտում հաղթանակի համար անհրաժեշտ նախադրյալներ: Արդյունքում՝ Հայաստանի Հանրապետութ-

յունը պարտվեց, դադարեց գոյություն ունենալուց և բաժանվեց երկու դաշնակիցների՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև:

Գրքում կարևոր տեղ է գրավում նաև այն հատվածը, որը նվիրված է 1918 թ. վերջերից մինչև 1919 թ. մայիսն ընդգրկող ժամանակաշրջանին, երբ Մուսթաֆա Քեմալը գտնվում էր կայսրության մայրաքաղաքում և փորձում էր իրականացնել վաղեմի երազանքը՝ հասնել իշխանության բարձունքներին: Քննության առնելով նրա գործունեության այդ սակավ ուսումնասիրված էջը և ներգրավելով թուրքական սկզբնաղբյուրներ՝ հեղինակն անդրադառնում է Քեմալի կենսագրությանն առնչվող մի շարք կարևոր հարցերի: Մասնավորապես, նրա ուշադրության կենտրոնում են Մուսթաֆա Քեմալի անդամակցության խնդիրները երիտթուրքական կուսակցությանը և «Թեշքիլթաթ-ը Մահսուսա» գաղտնի կազմակերպությանը: Տույց է տրվում, որ նա անդամակցել է այդ հանցավոր կազմակերպություններին և ոչ միայն միանգամայն կիսել է նրանց հայատյաց ցեղասպան քաղաքականության մոտեցումներն ու գործելակերպը, այլ նաև յուրացրել է դրանք, փորձել բարենպաստ պայմանների առկայության դեպքում օգտագործել իր գործունեության մեջ: Փաստեր են բերվում նաև այն մասին, որ Քեմալը սերտորեն համագործակցել է մեկ այլ երիտթուրքական գաղտնի կազմակերպության հետ, որը կրում էր «Քարաքուլ» անվանումը, ինչպես նաև փորձել է համագործակցել բրիտանական հետախուզության հետ:

Անդրադառնալով Մուսթաֆա Քեմալի հնչեցրած կամ գրի առած բազմաթիվ բնութագրումներին՝ տրված հայ ժո-

ղովրդին, Հայկական հարցին կամ Հայաստանի Հանրապետությանը, հեղինակը հանգում է եզրակացության, որ նա մերժում էր իր Հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ապրելու իրավունքը՝ դիտարկելով այն որպես թուրքական տարածք: Նա մերժում էր նաև Թուրքիայում ինքնավարություն ունենալու հայ ժողովրդի իրավունքը:

Լինելով ճարպիկ քաղաքական գործիչ՝ Քեմալը հաճախ ձգտում էր քողարկել իր իրական մոտեցումները հայ ժողովրդի իրավունքների նկատմամբ և հայտարարում էր, որ Թուրքիայում նրանք կլինեն իրավահավասար թուրքերի հետ: Հեղինակի կողմից բերվում է փաստացի նյութ, որը ցույց է տալիս, որ Մուսթաֆա Քեմալն իրականում Թուրքիայում բնակվող հայերին համարում էր երկրորդ կարգի մարդիկ:

Սույն գրքի եզրահանգումները կարևոր են ոչ միայն Հայաստանի նկատմամբ Մուսթաֆա Քեմալի որդեգրած քաղաքականության իրական նպատակները բացահայտելու տեսակետից, այլ նաև նախադրյալներ են ստեղծում ժամանակակից Թուրքիայի քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ ավելի խորն ըմբռնելու համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎ

Ֆ.114, ց. 2, գ. 31

Բ

ՍՈՒՍԹԱՅԱ ՔԵՄԱԼԻ ՀԵՂԻՆԱԿԱԾ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆԱՍՏԱԿՆԵՐԸ, ՕՐԱԳՐԵՐԸ,
ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՃԱՌԵՐԸ,
ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ,
ՀԱՐՅԱԶՐՈՒՅՅՆԵՐԸ

1. Atatürk Kemal, Nutuk. Cilt: I, 1919 – 1920. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961.
2. Atatürk Kemal, Nutuk. Cilt: II, 1920 – 1927. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961.
3. Atatürk Kemal, Nutuk. Cilt: III, Vesikalar. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961.
4. Atatürk, Söylev (Nutuk). Birinci Cilt. Ankara: Türk Dil Kurulu Yayınları, 1963.
5. Atatürk, Söylev (Nutuk). İkinci Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

6. [Atatürk], Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri: 1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge. Ankara: T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1982.
7. [Atatürk], Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize: Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları (1903 - 1938). Cilt I (1903 - 22/4/1920). Türkçeleştiren: M. Sunullah Arisoy. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1987.
8. [Atatürk], Atatürk'ün T.B.M.M. Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları. Yayına Hazırlayan: Kâzım Öztürk. Ankara, 1990.
9. Atatürk Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Oturumlarında Sorunlar ve Görüşler (23 Nisan - 29 Ekim 1923). Yayına Hazırlayan: Raşit Metel. İstanbul: Bilge Yayınları, 1990.
10. [Atatürk], Atatürk'un Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. IV. Ankara: TTK Basımevi, 1991.
11. [Atatürk] Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: I. Mustafa Onar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995.
12. [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları: II. Mustafa Onar. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı, 1995.
13. [Atatürk], Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demec, Yazışma ve Söyleşileri. Sadi Borak. 3. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998.
14. [Atatürk], Atatürk'ün Anıları. Yayına Hazırlayan: İsmet Görgülü, 2 Basım, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1998.
15. [Atatürk], Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 2-12, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999-2003.

16. [Atatürk], Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922). Yayına Hazırlayanlar: Uğurhan Demirbaş, Dr. Ali Osman Çınar ve Ötekiler, Tercüme: Dr. Ertuğrul Oğuz Çırağan, Sinan Darcan, Necla Büyükkırcalı. Ankara 2003.
17. [Atatürk], Atatürk'ün Gizli Oturumlarda Konuşmaları. Sadi Borak. İstanbul: Kırmızı Beyaz, 2004.
18. [Atatürk], Atatürk'un Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. IV (Açıklamalı Dizin İle). Ankara, 2006.
19. [Atatürk], Atatürk'un Söylev ve Demeçleri. I: Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve C. H. P Kurultaylarında (1919 – 1938). (Açıklamalı Dizin İle). 5. Baskı. [Ankara], 2006.
20. [Atatürk], Atatürk'un Söylev ve Demeçleri. II (1906 – 1938). (Açıklamalı Dizin İle). 5. Baskı. [Ankara], Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1997.
21. [Atatürk], Atatürk'un Söylev ve Demeçleri. III: 1918-1937 (Açıklamalı Dizin İle). 5 Baskı. [Ankara], 2006.
22. [Atatürk], Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk. Yayına Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan, Yusuf İhsan Genç, Dr. Mustafa Küçük ve Ötekiler, Baskıya Hazırlayanlar: Murat Şener, Salih Dutoğlu. Ankara, 2007.
23. [Atatürk], Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler. Gözden Geçirilmiş 5. Baskıdan İtibaren Yayına Hazırlayan Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
24. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, 1919 - 1927. Т. 1: Первые шаги национально-освободительного движения, 1919. Москва: Государственное издательство Литиздат Н.К.И.Д., 1929.

25. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, 1919-1927. Т. 2: Подготовка Ангорской базы, 1919 – 1920. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1932.
26. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, 1919-1927. Т. 3: Интервенция союзников, греко - турецкая война и консолидация национального фронта, 1920-1921. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1934.
27. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, 1919-1927. Т. 4: Победа новой Турции, 1921 - 1927. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1934.
28. Ататюрк Кемаль, Избранные речи и выступления. Перевод с турецкого. Редакция и вступительная статья профессора А. Ф. Миллера. Москва: Издательство «Прогресс», 1966.

Գ

ՓՍՍՍԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

29. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı: Yayın Nu: 23. I: 1906-1918. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995.

30. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 1997, Ocak, Yıl: 46, Sayı 103. Ankara 1997.
31. Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Bakû 1-8 Eylül 1920 (Stenoyla Tutulmuş Tutanak), Türkçesi: Ali Alev, İkinci Baskı, İstanbul: Koral, 1990.
32. Erim Nihat, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları). Ankara: TTK, 1953.
33. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. 1953 Haziran, Yıl: 2, Sayı: 4. Ankara: E. U. Basımevi.
34. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. 1953 Eylül, Yıl: 2, Sayı: 5. Ankara: E. U. Basımevi.
35. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. 1956 Haziran, Yıl: 5, Sayı: 16. Ankara: E. U. Basımevi.
36. Harb Tarihi Vesikaları Dergisi. 1956 Eylül, Yıl: 5, Sayı: 17. Ankara: E. U. Basımevi.
37. İstiklâl Harbi ile İlgili Telgraflar. Proje Yöneticisi: İsmet Binark, Proje Sorumluları: Zeki Dilek ve Otekiler. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, 1994.
38. Kocahanoğlu O. S., İttihat-Terraki'nin Sorgulanması ve Yargılanması: Meclis-i Mebusan Tahkikatı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin İçyüzü, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemesi. İstanbul: Temel, 1998.
39. Milli Egemenlik Belgeleri: Havza Genelgesi, Amasya Tamimi, Erzurum Kongresi Beyannamesi, Sivas Kong-

- resi Beyannamesi, Misak-ı Millî Beyannamesi, Ankara: TBMM Basımevi, 2015.
40. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915 - 1920). Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1994.
41. Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2007.
42. Perinçek Mehmet, Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2012.
43. T.B.M.M.Zabıtlarından Doğu ve Güney Doğu Meselesi. Hazırlayan: Nurettin Gülmez. İstanbul: Hamle, 1992.
44. TBMM gizli celse zabıtları. Cilt: 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1337 (1921). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
45. TBMM Gizli Celse Zabıtları. Cilt: 2, 17 Mart 1337 (1921) – 25 Şubat 1338 (1921). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
46. TBMM Tutanaklarında Kars, Ardahan ve Artvin'in Kurtuluşu, Gümrü ve Kars Antlaşmaları. Editör: Cengiz Çetintaş, 1.Baskı, 2017.
47. Türk İstiklâl Harbi: III ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921). Ankara: Gnkur. Basımevi, 1965.

ԹՈՒՐԿԻԱԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵԾ ԺՈՂՈՎԻ
ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

48. Türkiye Büyük Millet Meclisi: I. Dönem, 3. Yasama Yılı Açış Konuşmaları, 1 Mart 1922, - Millet Meclisi Tutanak Dergisi D. 1, C. 18, Sa. 2, - https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d3yy.htm.
49. Հայաստան ուղարկված ամերիկյան ռազմական հանձնախմբի զեկուցագիրը և ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի Հայկական պետության սահմանների քարտեզը, Երևան, Արտագերս, 2016:
50. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ., Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, ՀՀ պատմության արխիվ, 2003: Ղազանջյան Ռեմ, Բոլշևիկները և երիտթուրքերը: Նոր փաստաթղթեր ռուս-թուրքական հարաբերությունների մասին (1920-1922 թթ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 1998:
51. British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals. By Vartkes Yeghiayan. La Verne: American Armenian International College, 1991.
52. Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг., Составитель сборника и

перевод Гаянэ Махмурыан, Ереван: Институт истории НАН РА, 2011.

53. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Том 2. Часть 1. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария Ю. А. Барсегов. Москва: Гардарики, 2003.
54. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Ответственный редактор В. А. Микаелян, Ереван: Издательство АН Армении, 1992.

Դ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅՆԵՐԻ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՕՐԱԳՐԵՐ

55. Cebesoy Ali Fuad, Milli Mücadele Hatıraları. İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1953.
56. Cebesoy Ali Fuad, Moskova Hatıraları. İstanbul: Vatan Neşriyatı,, 1955.
57. [Ertürk Hüsamettin], Samih Nafiz Tansu, İki Devrin Perde Arkası. Anlatan: Hüsamettin Ertürk, İstanbul: Çınar. 1969.
58. İnönü İsmet, Hatıralar: 1. Kitap. Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek. Ankara, 1985.
59. Kandemir Feridun, Kâzım Karabekir'in Yakılan Hatıraları Meselesinin İçyüzü. İstanbul, 1964.
60. Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Türkiye, 1959-1960.

61. Karabekir Kâzım, İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı. İstanbul: Menteş, 1967.
62. Karabekir Kâzım, İstiklal Harbimizin Esasları. İstanbul: Timaş, 1992.
63. Karabekir Kâzım, Günlükler (1906 - 1948). 1. Cilt. Çeviriyazı: Budak Kayabek. Hazırlayan: Yücel Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
64. [Kâzım Karabekir], Karabekir Anlatıyor. Yayına Hazırlayan Uğur Mumcu, Beşinci Basım. İstanbul, 1990.
65. Özalp Kâzım, Milli Mücadele, 1919 - 1922. I. Ankara: TTK Basımevi, 1971.
66. Անտոնյան Արամ, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա. Երևան, «Արևիկ», 1990:
67. Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը. Աթէնք, 1930:
68. Վրացյան Սիմոն, Հայաստանի Հանրապետություն. Երևան, «Հայաստան», 1993:
69. [Benneth] Witness: The Autobiography of John G. Benneth, Tucson: Omen Press, 1974.

70. Akal Emel, Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm Milli Mücadelenin Başlangıcında. 2. Basım (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş). İstanbul, 2006.
71. Akçam T., İnsan hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na. 2. B., Ankara: İmge, 2002.
72. Akşin Sina. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
73. Aşkun Vehbi Cem, Sivas Kongresi. Yeni Vesikalar İlavese İkinici Baskı. İstanbul: İnkilâp Ve Aka Kitabevleri, 1963.
74. Avcıoğlu Doğan, Millî Kurtuluş Tarihi 1836'den 1995'e. İstanbul, 1976,
75. Aydemir Şevket Sureyya, Tek Adam: Mustafa Kemal. 1-3 Ciltler, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1963-1965.
76. Bıyıklıoğlu Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919 - 1921). Ankara: TTK Basımevi, 1959.
77. Çulcu Murat, Spekülatif Marjinal Tarih Tezleri. 6. Baskı. İstanbul: E, 2000.
78. Danişmend İ. H., Osmanlı Tarihi Kronolojisi. Cilt: 4. İstanbul: Türkiye Basımevi, 1955.
79. Gökbilgin Tayyib M., Millî Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci Kitap, Ankara: TTK, 1959.

80. Gürün K. Ermeni Dosyası. İkinci Baskı. Ankara: TTK, 1983.
81. Karabekir Kâzım, Ermeni Dosyası. Yayına Hazırlayan Prof. Faruk Özerengin. İstanbul: Emre, 1994.
82. Kocatürk Utkan, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, İkinci Basım, Ankara: AKD-TYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2007.
83. Kutay C., Karabekir Ermenistan'ı Nasıl Yok Etti? İstanbul, 1956.
84. Meram Ali Kemal, Türk-Rus İlişkileri Tarihi, [b.y.y.]: Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi, [b.y.y.].
85. Sonyel R. Salâhi. Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı. Ankara: AKD-TYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
86. Şimşek Erdal, Bahar İlhan, Türkiye'de İstihbaratçılık ve MİT. İstanbul: Kum Saati, 2004.
87. Şimşir B., Ermeni Meselesi: 1774 – 2005. 3. Baskı, İstanbul: Bilgi, 2006.
88. Tunaya T. Z., Türkiyede Siyasi Partiler. İstanbul: Doğan Kardeş, 1952.
89. Tunaya, Tarık Z. Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt: 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
90. Tunçay Mete, Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925, 3 Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1967.
91. Turan Şerafettin, Türk Devrim Tarihi II: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne. İstanbul, 1992.

92. Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Editör: Baskın Oran, Cilt I: 1919-1980, İstanbul: İletişim, 2002.
93. Türk İstikâl Harbi: III Ncü Cilt: Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965.
94. Անումյան Մելինե, Ճանաչում և դատապարտում. Երիտթուրքերի դատապարտությունները (1919 – 1921 թթ. և 1926 թ.). Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2013:
95. Ավագյան Արսեն, Հյուսիսկովկասյան քաղաքական վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համատեքստում (1920 – 1971 թթ.), Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2011:
96. Զոհրաբյան Է. Ա., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, 1979:
97. Զոհրաբյան Է. Ա., 1920 թ. թուրք – հայկական պատերազմը և տերությունները. Երևան, 1997:
98. Խաչատրյան Կարեն, Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2007:
99. Խուրշուդյան Լենդրուշ, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին. Երևան, 2002:
100. Հակոբյան Արարատ, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2010:

101. Հակոբյան Թաթուլ, Հայերը և թուրքերը: Պատերազմ, սառը պատերազմ, դիվանագիտություն, Երևան, Անտարես, 2012:
102. Նասիպեան Ազապի, Բրիտանիա և Հայկական Հարցը 1915 – 1923. Պեյրութ, 1994:
103. Սարգսյան Ե., Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա. Երևան, «Հայաստան», 1995:
104. Սաֆրաստյան Ռուբեն, Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, Լուսակն, 2009:
105. Akçam Taner, A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, New York: Metropolitan Books, 2006.
106. Criss Nur Bilge. İstanbul under Allied Occupation 1918-1923. Leiden: Brill, 1999.
107. Dadrian Vahakn N., The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Oxford, 1995.
108. Glasnek Johannes, Kemal Atatürk und die moderne Türkei, Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1971.
109. Lord Kinross, Ataturk: The Rebirth of a Nation, London: Weidenfeld and Nicolson, 1965.
110. Mango Andrew, Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey. New York: The Overlook Press, 2002.

111. Zürcher Erik Jan, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926*. Leiden: E. J. Brill, 1984.
112. Авакян Арсен, *Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.)*, Ереван: Издательство «Гитутюн» НАН РА, 2001.

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

113. Aksanyar Necati, Emperyalizmin Kiskacındaki Bir Milletin Yaşama Hakkinin Organizasyonu ve Kahramanı Mustafa Kemal (13 kasım 1918 - 16 mayıs 1919 Istanbul), - Akademik bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Sayı: 14, Nisan, 2008.
114. Aydın Nurhan, Milli Mücadele Döneminde I. TBMM'nin Ermeni Tehcirine Bakışı, - Karadeniz, 2014 Sonbahar, Yıl 6, Sayı 25, s. 20-34.
115. Bilgi Nejdēt, Atatürk ve Ermeni Zorunlu Göçü, - Atatürk Araştırmaları 1, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2011, s. 55-82.
116. Benhür Çağatay, 1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma, - Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 24, 2008, s. 277-310.
117. Birinci Ali, Dr. Fuat Sabit. - Türk Yurdu, 1999, Sayı. 139-141, s. 45 - 58.
118. Day Esin Derinsu, Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan, - T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, - <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-64-65-66/milli-mucadele-doneminde-elviye-i-selase-ve-nahcivan>
119. Erat Muhammed, Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermeniler Üzerine Harekâtı (1920). - Kafkas Araştırmaları, II, 1996.

120. Erat Muhammed, Yılmaz Halide, Kâzım Karabekir'in Hayatı ve Çanakkale Savaşlarındaki Rolü. - T.C Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği, 4: Çanakkale Savaşı Semineri, 2003.
121. Kardaş Abdulaziz, Birinci Dünya Savaşı dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'teki faaliyetleri, - Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 10/5, Spring 2015, p. 229-244.
122. Kemal Cemal, Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi 'ne Tepkisi, - Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 46, Güz 2010, s. 367-400.
123. Kılıçkaya M. Derviş, Milli Mücadele'de Kongreler ve İttihatçılık Sorunu, - <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/kongr.htm>.
124. Kısıklı Emine, Milli Mücadele Başlangıcında, Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Hareketi, İttihat ve Terakki Faaliyetlerinden Uzak Tutma Teşebbüsleri. - Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi 2, 1990, s. 109-127.
125. Koç Nurgün, Milli Mücadelenin Başlarındaki Gelişmelerin Hatıralar Çerçevesinde Değerlendirilmesi, - The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 6, Issue 3, March 2013, s. 1231-1254.
126. Muradoğlu Abdullah, Teşkilat-ı Mahsusa. – Yeni Şafak, 23. 11. 2005.

127. Korkmaz Ayşenur, Mustafa Kemal'in 1915-16 Ermeni Olaylarına Yaklaşımı: Fazahat, - Toplumsal Tarih, 239, Kasım 2013, s. 22-29.
128. Müezzinoğlu Ersin, Millî Mücadele Döneminde İttihatçılar Üzerine Bir Değerlendirme. - İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 8, 2016, s. 2913-2933.
129. Okur Mehmet, Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme, - Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 8, Sonbahar 2011, s. 73-90.
130. Sakin Serdar, Misâk-ı Millî'nin Hazırlanışı ve İlânıyla İlgili Görüşler, - Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.: 13, Y.: 2002, s. 313-330.
131. Sakin Serdar, İlân Ediliş Sürecinde Misâkımillî ve Mustafa Kemal Atatürk, - Askeri Tarih Araştırmalı Dergisi, Yıl: 2, Şubat 2004, Sayı: 3, s. 69-84.
132. Sakin Serdar, Millî Mücadelenin Programı: Misâk-ı Millî, - Atatürk Haftası Armağanı: Genelkurmay ATASE Ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, 10 Kasım, 2005, Sayı: 32, s. 31-48.
133. Sonyel Salahi R., Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız (Nisan 1920 – Mart 1921). – Belleten, Ocak 1981, Cilt: XLV/1, Sa: 177, s. 327-417.
134. Siyasi Kırgınlıklar: 15 Gün Gizli Tutulan Görev. – Tercüman, 04. 05. 1993.

135. Şahin Mustafa, Cumhuriyet'in Temelinin Atılması Yolunda Atatürk'ün Mondros Mütarekesi Sonrası Şişli Günleri, - Sosyal Bilimler Dergisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sayı 55, Aralık 2015, s. 213-237.
136. Türkmen Zekeriya, 30 Ekim 1918 Tarihli Mondros Ateşkes Antlaşmasına Göre Türk Ordusunun Kuruluş ve Kadrosuna Bir Bakış, - Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, (OTAM), Sayı: 11, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2001, s. 615-632.
137. Uca, Alaattin, Kurtuluş Savaşı Yıllarında, Kendi İmzasını Taşıyan Belgeler Işığında, Mustafa Kemal Atatürk'ün Ermeni Sorununa Bakışı. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 30, Erzurum 2006, s. 185-213.
138. Uyanık Necmi, Kartın Cengiz, Yerli ve Yabancı Kaynakların Işığında Misak-ı Millî Süreci Üzerine, - Yeni Türkiye, Yıl 23, Sayı 93, Ocak - Şubat 2017, s. 492-504.
139. Uzgel İlhan, Kürkcüoğlu Ömer, İngiltere İle İlişkiler. - Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Editör: Baskın Oran. (Cilt I: 1919 - 1980). İstanbul, 2002, s. 141 - 142.
140. Ünal Serkan, Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke İstanbul'undaki Faaliyetleri. - Tarih Okulu Dergisi (TOD), Eylül 2014, Yıl 7, Sayı XIX, s. 601-624.
141. Yalçın E. Semih, - Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri (30 ekim 1918-16 mayıs' 1919), - Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğra-

fyä Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,
Cilt:17, Sayı: 28, 1995, s. 173-206.

142. Մաֆրաստյան Ռուբեն, Թուրք – հայկական պատե-
րագմի շրջանի թուրքական վավերագրեր (1920 թ.
նոյեմբեր). - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ
և ժողովուրդներ, հատ. XXV, ՀՀ ԳԱԱ Արևելա-
գիտության ինստիտուտ, Երևան: Ջանգակ-97, 2006,
էջ 412 – 442:
143. Մաֆրաստյան Ռուբեն, Հայոց ցեղասպանության
քեմալականների ծրագիրը, - Ազդակ, Բացառիկ,
2010, 24 ապրիլի, էջ 86 – 93:
144. Мирзоян Карен, К вопросу о зарождении нацио-
налистического движения в Турции в 1918-1919 гг.,
- Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողո-
վուրդներ, XVI, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»
հրատարակչություն, 1996, էջ 125 – 142:

SUMMARY

The monograph is devoted to the analysis of the leading role of Mustafa Kemal Atatürk, being at the head of the nationalist movement in Turkey in 1919-23, in the war against the Republic of Armenia in September - November 1920. The first chapter entitled "Mustafa Kemal in Constantinople" analyzes the main activities of Mustafa Kemal Pasha in the capital of the Ottoman Empire after signing on October 30, 1918 the Armistice of Mudros between the Entente countries and Ottoman Turkey, thereby recognizing its defeat in the First World War. On the day of signing the truce Mustafa Kemal was appointed commander of the *Yildirim* army group, which was dissolved a week later. So Mustafa Kemal was called back to capital and entered under the disposal of the military ministry. Arriving in Constantinople on November 13th Kemal immediately plunged into the chaotic atmosphere of intrigue and conspiracy characteristic of the capital at the time.

The chaos in the capital resulted from the power vacuum caused by defeat in the war. It was a period when the Young Turk Party "Union and Progress" ruling for ten years and staining its name with a multitude of crimes, the first and utmost of all being the Armenian Genocide, was forced to give up power

and dissolve, and its leaders Talaat, Enver and other principal criminals had to secretly flee the country.

Mustafa Kemal tried to use the situation for seizing power. The chapter analyzes his actions in this regard: specifically the issues of his cooperation with *Karakol* - a clandestine organization created by the leaders of the Young Turks shortly before their flight; attempts to offer his services to British intelligence, as well as his membership in the Unity and Progress party and in another clandestine criminal organization of the Young Turks - special organization *Teşkilât-i Mahsusa* widely used by the masterminds of the Armenian Genocide for mass murder of civilians, that are still discussed in both Turkish and Western special literature.

Having failed in the struggle for power on an all-imperial scale Kemal had to temper his ambitions and satisfy with the office of inspector of the 9th Army stationed in the east of the empire, which he received owing to the support of the *Karakol*, influential palace groups and personally Sultan Vahideddin, managing also to ensure the British benevolence. Along with it Besides Kemal managed to bargain additional powers for himself, which subsequently opened the way for establishing his dictatorship in the Minor Asian possessions of the empire.

On May 19th, 1919 Kemal landed in the city of Samsun and took up his duties. According to the periodization adopted in Turkey this day is considered the beginning of a new historical stage connected with the activities of the ultranationalist movement led by Kemal and later named Kemalist in his honor.

In the second chapter, entitled “It is absolutely necessary to wipe Armenia off the ground ...”, special attention is paid to analyzing Kemal’s views on the history of Turkish-Armenian relations, the Armenian Cause, and his assessments of the policies and role of the Republic of Armenia established in May 1918. Specific examples of Kemal’s interpretation of these issues aimed to justify the criminal genocidal policy of the Young Turk leaders towards the Armenian people as well as the falsification of historical reality reveal his hypocrisy.

Although Mustafa Kemal himself took no part in the extermination of the Armenian population in 1915, since he was serving in the other end of the empire, it is impossible to assert the same in respect of 1916, when he commanded the Turkish army brigade operating in the territory of Western Armenia. The document entered by author into scholarly circulation is dated by September 15th, 1920 and represents the decision of the government of the Grand National Assembly of Turkey headed by Mustafa Kemal on the necessity, based on some unnamed political and military reasons, to begin the forcible deportation of all men, Armenians and Greeks, aged 20–40. It clearly shows that Kemal had well internalized the experience of his friends in the Young Turk Party, Talaat and Enver in exterminating the Armenians under the farfetched pretext of deportation of the civilian population.

This chapter contains the detailed discussion of the role of Kemal also in preparations to an aggressive war against Armenia in the autumn of 1920. For the first time in national

historiography the author shows involving top secret Turkish documents that already in early February 1919 Kemal formulated the idea of the need to attack Armenia, which was later worded as a direct decree on starting clandestine preparations for war, signed by Kemal on behalf of government. The chapter also shows the diplomatic activities of Mustafa Kemal aimed at isolating Armenia. It is particularly emphasized that the establishment of allied relations with the Bolshevik Russia and the receipt of considerable military and financial assistance from it played a decisive role in the beginning of military operations against Armenia.

Published in the "Turkish Documents" section is a top secret encrypted order in Turkish to Kâzım Karabekir Pasha, the commander of the troops invading Armenia, about the necessity to wipe Armenia off the ground. This document reveals the real objective set by Kemal while unleashing an aggressive war against Armenia and clearly shows that the "anti-imperialist" rhetoric as well as baseless accusations of Armenia in "organizing the mausacre of the Turkish civilian population" had been widely used for the only purpose of diverting attention whenever possible from the true goal of the war.

Actually Mustafa Kemal succeeded in achieving his goal since the Turkish aggression opened the way to the abolition of the independent Republic of Armenia and the division of its territory between the Kemalist Turkey and Bolshevik Russia. The Moscow and Kars treaties signed in 1921 under the leadership of Kemal just fixed this division.

The book is based on the wide use of primary Turkish sources. Translations of some of them into Armenian are contained in the "Turkish Documents" section of the book.

РЕЗЮМЕ

Монография посвящена анализу руководящей роли лидера националистического движения в Турции 1919-23 гг. Мустафа Кемаль Ататюрк в войне против Республики Армения в сентябре – ноябре 1920 года. Первая глава озаглавлена «Мустафа Кемаль в Константинополе». В ней проанализированы основные направления деятельности Мустафы Кемаль паши в столице Османской империи после подписания 30-го октября 1918 г. перемирия в Мудросе между странами Антанты и Османской Турцией, признавшей тем самым свое поражение в Первой Мировой Войне. Мустафа Кемаль в день подписания перемирия был назначен командующим группой войск «Йылдырым», однако уже через неделю она была расформирована, Мустафа Кемаль был вызван в столицу и поступил в распоряжение военного министерства. Приехав в Константинополь 13-ого ноября, Кемаль сразу же окунулся в хаотическую атмосферу интриг и заговоров, характерную для столицы в тот период.

Она была результатом вакуума власти, образовавшегося в результате поражения в войне. Это был период, когда правящая в течение десяти лет младотурецкая партия «Единение и прогресс» и запятнавшая себя множеством преступлений, в первую очередь Геноцидом армян, была вынуждена отказаться от власти и самораспутиться, а ее лидеры Талаат, Энвер и другие главные преступники тайно бежали из страны.

Мустафа Кемаль попытался использовать создавшуюся ситуацию для захвата власти. В главе проанализированы его действия в этом направлении. Рассматриваются, в частности, дискутируемые как в турецкой, так и в западной специальной литературе вопросы его сотрудничества с созданной незадолго до побега лидерами младотурок тайной организацией «Каракол», попыток предложить свои услуги британской разведке, а также вопросы его членства в партии «Единение и прогресс» и в тайной преступной организации младотурок «Тешкилят-ы махсуса», широко использовавшейся организаторами Геноцида армян для массовых убийств мирных жителей.

Потерпев неудачу в борьбе за власть в общеимперском масштабе Кемаль был вынужден умерить свои амбиции и удовлетвориться постом инспектора расквартированной на востоке империи 9-й армии, который он получил, опираясь на поддержку организации «Каракол», влиятельных дворцовых группировок и лично султана Вахитэддина. Ему удалось обеспечить также благожелательное отношение британцев. Кемаль сумел также выторговать для себя дополнительные полномочия, которые впоследствии открыли для него путь для установления своей диктатуры на территории малоазиатских владений империи

19-ого мая 1919 г. Кемаль вступил на берег в городе Самсун и приступил к исполнению своих обязанностей. Согласно принятой в Турции периодизации этот день считается началом нового этапа в ее истории, связанного деятель-

ностью возглавляемого Кемалем ультранационалистического движения, впоследствии названного в его честь кемалистским.

Во второй главе, озаглавленной “Абсолютно необходимо, чтобы Армения была стерта с лица земли...” особое место уделено анализу взглядов Кемалья на историю турецко-армянских отношений, Армянского вопроса, а также оценок, данных им политике и роли Республики Армения, созданной в мае 1918г. Раскрывается лицемерие Кемалья в трактовке этих вопросов, приводятся конкретные примеры оправдания им преступной геноцидальной политики лидеров младотурок в отношении армянского народа, фальсификации исторической действительности.

Хотя сам Мустафа Кемаль в 1915 г. не участвовал в истреблении армянского населения, так как служил в другом конце империи, то в отношении 1916 г., когда он командовал бригадой турецкой армии, действовавшей на территории Западной Армении, однозначно утверждать то же самое невозможно. Автор вводит в научный оборот документ, датированный 15-м сентября 1920 г. и представляющий из себя решение возглавляемого Мустафой Кемалем правительства Великого Национального Собрания Турции о необходимости исходя из неких неназванных политических и военных причин начать насильственную депортацию всех мужчин, армян и греков, в возрасте 20-40 лет. Тем самым наглядно показывается что Кемаль хорошо изучил опыт своих друзей по младотурецкой партии Талаата и Энвера по истреблению

армян под надуманным предлогом депортации мирного населения.

В этой главе подробно рассматривается также вопрос о роли Кемалья по подготовке агрессивной войны против Армении осенью 1920 г. Впервые в отечественной историографии, на основе привлечения турецких секретных документов, показывается, что уже в начале февраля 1919 г. Кемаль сформулировал идею о необходимости наступления на Армению, которая впоследствии была облечена в форму прямого приказа о начале тайной подготовки к войне, подписанного Кемалем от имени правительства. В главе показывается также дипломатическая деятельность Мустафы Кемалья, направленная на изоляцию Армении. Особо подчеркивается, решающую роль в начале военных действий против Армении сыграло установление союзнических отношений с большевистской Россией и получение от нее значительной военной и финансовой помощи.

В разделе «Турецкие документы» публикуется в переводе с турецкого строго секретный зашифрованный приказ командующему вторгшимися в Армению войсками Кязыму Карабекир-паше о необходимости стереть с лица земли Армению. Этот документ выявляет истинную цель, которую поставил Кемаль, развязывая агрессивную войну против Армении и наглядно показывает, что широко применяемая им «антиимпериалистическая» риторика, а также голословные обвинения Армении в «организации резни мирного турецкого

населения» лишь преследовали цель по возможности отвлечь внимание от истинной цели войны.

Фактически, этой цели Мустафе Кемалю удалось достичь, так как турецкая агрессия открыла путь для упразднения независимой Республики Армения и разделу ее территории между кемалистской Турцией и большевистской Россией. Подписанные в 1921г. под руководством Кемалю Московский и Карсский договоры закрепили этот раздел.

Книга написана на основе широкого использования турецких первоисточников. В разделе «Турецкие документы» представлены переводы некоторых из них на армянский язык.

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼ.
ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍ
(1919-1921 թթ.)

РУБЕН САФРАСТЯН

МУСТАФА КЕМАЛЬ.
БОРЬБА ПРОТИВ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
(1919-1921 ГГ.)

RUBEN SAFRASYAN

MUSTAFA KEMAL:
THE STRUGGLE AGAINST REPUBLIC OF ARMENIA
(1919-1921)

Պատասխանատու խմբագիր՝ պրոֆեսոր **Ռուբեն Մելքոնյան**

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 60X84/16:
Ծավալը՝ 9 պայմ. տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 200:

«Տիր» հրատարակչություն
Հասցեն՝ Երևան, Հ. Քաջազնունու փ., 14/10
Հեռ. (+374 94) 50 99 00
Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա Միկոյան փող., 2/2

[1500pp]

ՀԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0578865

A π
104729

